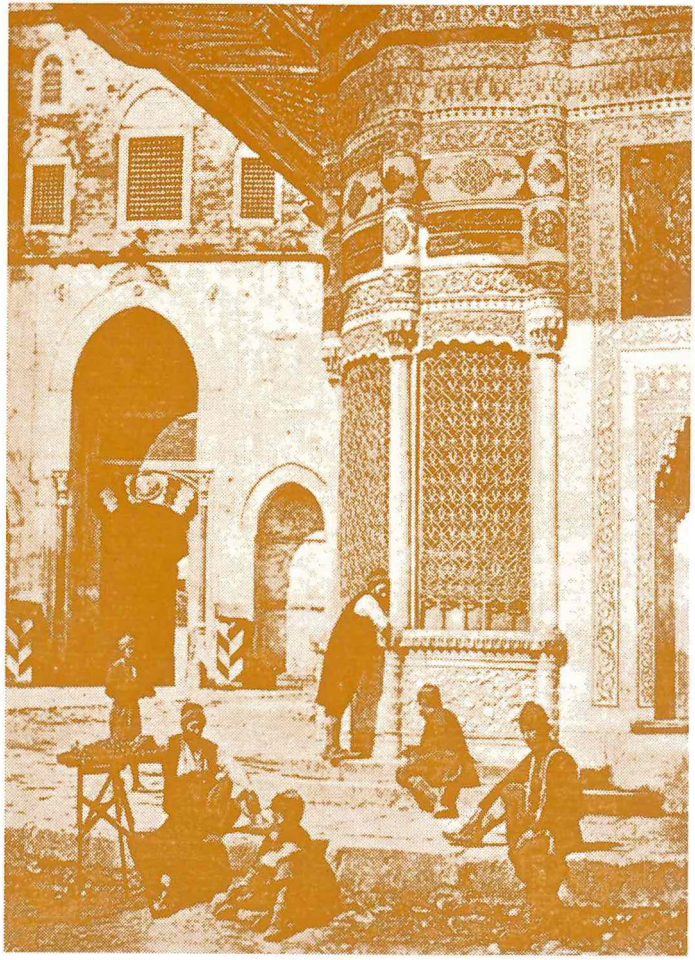
dergah yayınları
Tarih Dizisi

OSMANLI'DA "ÇÖZÜLME" VE GELENEKÇİ YORUMCULARI

Mehmet Öz

Dergâh Yayınları : 164
Tarih Dizisi : 16

Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları'nın yayın hakları
Dergâh Yayınları'na aittir.

Mehmet Öz

OSMANLI'DA ÇÖZÜLME VE GELENEKÇİ YORUMCULARI
(XVI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıl Başlarına)

DERGÂH YAYINLARI
Peykhane cad. G. Cami sok. Nu: 57/1
34490 Çemberlitaş /İstanbul
Tel: (0-212) 516 12 62-516 00 47 Fax: 516 19 21

BİRİNCİ BASKI : MART 1997

ISBN: 975-7032-09-3

"Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları",
Emek Matbaacılık tesislerinde hazırlanmıştır.

İçindekiler

ÖNSÖZ/9
GİRİŞ/11
1. Nushatü's-Selâtin (Gelibolulu Mustafa Âlî, öl.1600)/19
2. Hırzü'l-Mülûk [Hükümdarların Tılsımı]/20
3. Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Âlem (Hasan Kâfî el-Akhisarî, öl. 1616)/21
4. Habnâme (Veysî, Üveys b. Mehmed, öl. 1628)/22
5. Kitâb-i Müstetâb (Anonim: XVII. Yüzyıl)/23
6. Koçi Beğ ve Risâlesi (Koçi Beğ. öl. 1648)/24
7. Veliyüddin Telhisleri (Muhtemelen Koçi Beğ'e ait)/24
8. Kanûn-nâme-i Sultânî li Aziz Efendi/25
9. Kitâbu Mesâlihi'l- Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn (Anonim, XVII. yüzyıl, Müslümanların İşleri ve Müminlerin Çıkarları Kitabı)/26
10. Düsturü'l-Amel li-Islahi'l-Halel (Kâtip Çelebi, öl. 1657)/27
11. Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osman/27
12. Nesâyihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, öl. 1717)/29
1. BÖLÜM: KLÂSİK OSMANLI DÜZENİNDE DEĞİŞİM/30
1. XVI. Yüzyılın Son Çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin Siyasî Durumu/31
2. İktisadî Alanda Değişiklikler/32
    a. Transit Ticaret İmkânlarının Kaybedilişi/32
    b. Amerikan Gümüşü ve Enflasyon/37
3. Ateşli Silahların Üstünlük Kazanması/39
4. Nüfus Artışı ve İşsizlik/40
Osmanlı Klâsik Düzenindeki Değişim: Bir Değerlendirme/42

2.BÖLÜM: DEĞİŞİM KARŞISINDA GELENEKÇİ ISLAHAT DÜŞÜNCESİ/48
A. Osmanlı Devlet ve Toplum Anlayışı/48
B. Osmanlı Nasihatnâme-Islahat Lâyihalarına Göre Çözülme/53
1. Nushatü's-Selâtin'e Göre Çözülmenin Sebep ve Belirtileri/54
2. Hırzü'l-Mülûk'ta Bozulmanın Sebepleri ve Yapılacak Islahat/59
3. Hasan Kâfî ve Nizâm-ı Âlem'deki Bozulmanın Mahiyeti/63
4. Hâbnâme'de İhtilâl-i Âlem'in Anatomisi/66
5. Kitâb-i Müstetâb ve Kanûn-i Kadîm'in İhyası/69
6. Gelenekçi Islahat Düşüncesinin Zirvesi: Koçi Beğ/72
7. Veliyüddin Telhislerinde Kanûn-i Kadîm/76
8. Aziz Efendi'nin Islahat Teklifi/79
9. Kitabu Mesâlih ve Kanûn-ı Kadîm Hakkında İlk Tereddütler/85
10. Kâtip Çelebi ve Çözülmenin İbn Halduncu Tahlili/88
11. Telhisü'l-Beyân'a Göre Çözülme/91
12. Yeni Bir Çağın Eşiğinde Gelenekçi Islahat Düşüncesi: Nesâyihü'l-Vüzerâ/94
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ/98
Nasihat Literatüründe Meselenin Ortaya Konuluşu/103
Nasihat Literatürü ve XVII. Yüzyıl Islahatları/108
BİBLİYOGRAFYA/113

KISALTMALAR

BTTD : Belgelerle Türk Tarihi Dergisi.
EI^2 : Encyclopedia of Islam, Leiden , 2. bs.
IJMES : International Journal of Middle East Studies.
İA : İslam Ansiklopedisi, İstanbul.
İFD : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
İFM : İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası.
İİED : İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi.
İTED : İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi.
İÜEF : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
Katip Çelebi: Katip Çelebi-Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler, Ankara 1957.
RESEE: Revue des Etudes Sud-Est Européennes.
SBFD : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi.
TAD : Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi.
TD : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi.
TDAY : -Belleten: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten.
TDVİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
TED : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi.
TKA : Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi.
TM : Türkiyat Mecmuası.
TV : Tarih Vesikaları.
WZKM: Wiener Zeitschrit für die Kunde des Morgenlandes.

ÖNSÖZ

Osmanlı Devlet ve toplum yapısında XVI. yüzyıl sonlarından itibaren meydana gelen değişiklikler hususunda Osmanlı devlet adamları ve fikir erbabının değerlendirmelerinin önemi açıktır. Bu konuda ülkemizde , konunun önemiyle mütenasip yoğunlukta araştırmaların olmadığı ve özellikle bu konudaki litaretürün toplu bir değerlendirmesinin bulunmadığı konunun erbabınca malumdur.

Elinizdeki çalışma, ilk olarak, 1982-1983 öğretim yılı güz döneminde, değerli hocam Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız'ın gözetiminde hazırladığım bir master ödevi çerçevesinde kafamda şekillenmeye başlamıştı. Daha sonra, 1983-84 yıllarında, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda, Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak'ın yönetiminde master tezi olarak yaptığım bu çalışmayı, doktora çalışmamın farklı bir alanda olması yüzünden geliştirip yayınlama fırsatım olmamıştı.

1980'li yılların ikinci yarısında Avrupa ve özellikle Amerika'da bu konu üzerinde dikkate değer çalışmalar yapıldı. Ülkemizde ise Prof Dr. Y. Yücel daha önceki yayınlarına ilâveten Hırzü'l-Mülûk'u neşretti. Konunun önemine binaen böyle bir araştırmayı gözden geçirip tamamlamak suretiyle yayınlamanın yerinde olacağını düşündüm. Bu defa, yukarıda bahsedilen yeni çalışmalardan mümkün mertebe istifade etmeye çalıştım. Bu çalışmada değerlendirilen on esere, Yücel'in yayınladığı *Hırzü'l-Mülûk* ile Rhoads Murphey tarafından neşredilen *Kânunâme-i Sultanî li Aziz Efendi*'yi ekledim.

Bu çalışmayı hazırlarken sürekli yardım ve teşviklerini gördüğüm değerli hocam Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Konun önemine dikkatimi çeken hocam Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız'ı da burada minettarlıkla anıyorum. Tezin yayına hazırlanışı sırasındaki değerli yardımlarından ötürü arkadaşım ve meslektaşım Yard. Doç. Dr. Oktay Özel'e teşekkür ediyorum. Ayrıca sağladıkları maddî yardımla master çalışmama katkıda bulanan Türk Petrol Vakfı'nın değerli idarecilerine de en derin minnet ve şükran duygularımı ifade etmek istiyorum.

Tezimi titizlike okuyup tenkitlerini hem sözlü hem de yazılı olarak bildirmek lütfunda bulunan ve yetişmemde büyük yardım ve teşviklerini gördüğüm muhterem hocam Prof. Dr. Ercümend Kuran'a en derin saygı ve şükranlarımı sunmak benim için büyük bir bahtiyarlıktır.

DR. MEHMET ÖZ

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin klâsik kurumlarının niçin ve nasıl değiştiği meselesi, uzun zamandır Osmanlı tarihi araştırmalarının ilgi çekici yönlerinden birini teşkil etmektedir. Bu araştırmaların gelişmesine paralel olarak sözkonusu değişimin mâhiyeti hakkındaki anlayışın da değiştiği gözleniyor. Kısaca belirtmek gerekirse, 1970'li yıllara kadar, XVI. asrın ikinci yarısında başladığı varsayılan bir "Osmanlı çözülmesi" (veya lise tarih kitaplarındaki deyimle "Duraklama Devri")nden bahseden tarihçiler, giderek bu dönemi ifade etmek üzere "buhran", "dönüşüm" veya "değişim" tâbirlerini kullanmaktadırlar.[1]

1 Bu değişiklikte, Batı'daki tarih yazıcılığının rol oynadığını vurgulamak gerekir. Osmanlı tarihini "yükseliş-çöküş" bağlamında ele alan anlayışın en etkili eleştirilerinden biri, Çağlar Kedyer-Huricihan İslamoğlu (-İnan) ikilisinin "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı" başlıklı makalesidir. (*Toplum ve Bilim*, 14, Kış 1978), Osmanlı klâsik düzenindeki değişmenin çeşitli vechelerini ele alan bazı çalışmalar için bkz. İ. M. Kunt, *Sancaktan Eyalete -1550-1650 arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978 (genişletilmiş ingilizce versiyonu: *The Sultan's Servant's- The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*, New York 1983); B. Mc Gowan, *Economic Life in Ottoman Europe-Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge 1981; Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), ss. 283-337; S. Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, 1520-1650*, Cambridge 1984 (Türkçesi: *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev., Neyyire Kalaycıoğlu, İstanbul 1993); aynı yazar, *Men of Modest Substance- House Owners and House Property in Sevente-*

Osmanlı devlet ve toplum yapısının XVI. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak "klâsik" düzenden farklı bir yöne evrildiği tesbiti, esas itibariyle bizzat dönemin Osmanlı aydınları tarafından da yapılmıştır. Burada, "klâsik düzen" tâbirinin kullanılışı, Osmanlı sosyo-politik düzeninin XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar "durağan" bir mâhiyet arzettiği düşüncesini akla getirebilir. Aralarında Suraiya Faroqhi, Huricihan İslamoğlu-İnan ve R. Abou-el Haj'ın da bulunduğu bazı tarihçiler Osmanlı "klâsik" düzeninin durağan olduğu yönündeki bu zımnî anlayışı haklı olarak tenkit etmişlerdir. Mâmafih, bizim kastettiğimiz husus timar sisteminin etkinlikle uygulandığı XV-XVI. yüzyıllar Osmanlı nizamının durağanlığı değil, belli bir yöne doğru değişme ve gelişmesidir. XVI. yüzyıl sonlarında vuku bulan gelişmeler bu yönden belli bir ayrılmayı ifade ettiği için yeni bir olguyla karşılaşıyoruz. Buna aşağıda döneceğiz.

Osmanlı devlet adamları ve ulemâsı, özellikle XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren kendi devlet ve toplum düzenlerinin bir "bozulma"ya yüz tuttuğunun, onların ifadesiyle "nizâm-ı âleme ihtilâl ve reâyâ ve berâyâya infiâl" geldiğinin farkındaydılar. Onlar karşılaştıkları bu gelişmeyi *dâire-i adliye* ve *erkân-ı erbaa* gibi ilkelere dayanan Osmanlı devlet ve toplum anlayışı çerçevesinde

---

enth-century Ankara and Kayseri, Cambridge 1987; R. Abou-El-Haj, *Formation of Modern State- The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Century,* New York 1991, Aynı dönemle ilgili bazı yeni araştırmalar için bkz. Douglas Howard, *The Ottoman Timar System and Its Transformation, 1563-1656,* Indiana University, 1987; Karen Barkey, *Peasant Unrest in the Seventeenth Century: The Ottoman Empire in Comparative Perspective,* University of Chicago, 1988; Linda T. Darling, *The Ottoman Central Finance Department and collection of Cizye and Avarız Taxes, 1560-1660,* Doktora tezi, Univ. of Chicago, 1990[Bu tez, kitabımız baskı aşamasında iken yayınlandı: *Revenue-Raising and Legitimacy- Tax Colleciton and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1550-1660,* Leiden 1996]; Oktay Özel, *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in Rural Anatolia:* A Case *Study of Amasya (1576-1642),* University of Manchester, 1993.

izaha çalıştılar.[2] İşte bu çalışmamızda esas olarak Osmanlı yönetici sınıfına mensup kişiler tarafından kaleme alınmış ıslahata müteallik risâleleri inceleyerek, Osmanlılar'ın XVI. asır sonları ve XVII. asırda karşılaştıkları problemleri nasıl değerlendirdiklerini ve bunları çözmek için ne gibi çareler teklif ettiklerini anlamaya ve açıklamaya gayret edeceğiz.

Bu çalışmada kullandığımız kaynakların kısaca tanıtımından sonra, aşağıda, öncelikle Osmanlı Devleti'nin XVI. asır sonlarında karşı karşıya kaldığı problemler veya, daha doğru bir ifadeyle, XVII. asra doğru Osmanlı sosyo-politik yapısının nasıl bir değişim gösterdiği ele alınacak ve daha sonra örnek olarak seçtiğimiz on iki ıslahat lâhiyasında ileri sürülen fikirler özetlenecektir. Bilâhare, Osmanlı gelenekçi ıslahat anlayışının genel bir değerlendirmesine gidilecektir.

---

2 Risâlecilerin görüşleri hakkında bazı genel değerlendirmeler için bkz. M.T.Gökbilgin, "XVII. Asırda Osmanlı Devleti'nde Islahat İhtiyaç ve Temayülleri ve Katip Çelebi", *Katip Çelebi-Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler,* Ankara 1957, ss.197-218; Bernard Lewis, "Ottoman Observers of Ottoman Decline", *Islamic Studies,* I/1 (1962), ss. 71-87; H.G.Majer, "Die Kritik an den Ulema in den Osmanischen Politschen Traktaken des 16-18, Jahrhundert", *Türkiyenin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1071-1920,* haz. H. İnalcık-O.Okyar, Ankara 1980, ss. 147-155, Pál Fodor, "State and Society, Crisis and Reform in 15th-17th Century Mirror for Princes", *Acta Orientalia,* XL/2-3 (1986), ss. 217-240; D. Howard, "The Ottoman Historiography and the Literature of 'Decline' of the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Journal of Asiatic Society,* 22 (1988), ss. 52-77; R. Abou Hadj, "The Ottoman Nasihatname as a Discourse over 'Morality' ", *Melanges Professeur Robert Mantran, Revue D'Histoire Maghrebine,* 47-48(1987). ss. 17-30; M. Öz, "Gelenekçi Islahat Düşüncesine Göre Osmanlı Devlet ve Toplum Düzenindeki Çözülmenin Mahiyeti", *Türk Yurdu,* Türk Düşünce Hayatı Özel Sayısı, 44, Nisan 1991, ss. 49-52.

KAYNAKLAR

Doğu'da ve o arada Türklerin kurduğu devletler de dahil, İslam devletlerinde eski devirlerden beri, hükümdarlara ve idarecilere yardımcı olmak amacıyla, devlet idaresi üzerine bir takım eserlerin yazıldığı malumdur. [1] Zerdüştîlikten İslamiyete dönmüş bir İranlı âlim olan İbn Mukaffa'nın Pehlevîce'den pek çok eseri ve bu arada *Kelile ve Dimne*'yi Arapça'ya tercüme etmesiyle birlikte İslam aleminde yaygınlaşan siyasetnâme-nasihatnâme türünden eserler, öyle anlaşılıyor ki, *ain-nâme* ve *andarz-nâme* denilen eski İran kitaplarından etkilenmişlerdi. [2]

Türk tarihinde bu tip eserlerin ilk mühim örneği hiç süphesiz, 1070 civarında yazılıp bir Karahanlı hükümdarına sunulan *Kutadgu Bilig*'dir. [3] Daha sonraki devirlerde bu gelenek sürdürülmüştür.

---

1 Bu konuda bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *Siyasete Müteallik Asâr-ı İslamiye*, İstanbul 1332; A.S.Levend, *"Siyaset-nâmeler", TDAY-Belleten* (1962), ss.167-194, A.K.S.Lambton, "Islamic Mirrors for Princes", *La Persia nel Medioeva*, (Roma 31 Marzo-5 Aprile 1970), 1971, ss. 419-442; Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyaset-nâmeleri*, Doçentlik Tezi, Ankara 1979 (Eser yayınlanmıştır; Kayseri 1987).

2 Halil İnalcık, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966, s.261; Lambton, a.g.m., s.421.

3 Yusuf Has Hacib'in bu eseri R.Rahmeti Arat tarafından neşir ve tercüme edilmiştir: *Kutadgu Bilig*, I, Metin, İstanbul 1977; *Kutadgu Bilig*, II. Tercüme, 2. bs., Ankara 1959. Ayrıca bkz. *Kutadgu Bilig*, III. İndeks, (haz.) K.Eraslan-O.F.Sertkaya-N.Yüce, İstanbul 1979.

Meselâ Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Alp Arslan ve Melikşah devirlerinde vezirliğini yapmış olan Nizamülmülk (öl. 1092) tarafından kaleme alınan *Siyasetnâme,* zikredilmesi gereken en önemli eserlerden biridir. [4] Bu tarzın Anadolu Selçukluları ve Osmanlı devirlerinde de sürdürüldüğü bilinmektedir. [5]

Osmanlı devrinde, bilhassa XVI. asrın son çeyreğinden itibaren siyasetnâmelerin yanısıra bir takım ıslahat lâyiha/ risâlelerinin de yaygınlaştığı görülmektedir. Bunları siyaset-nâme ve ahlâk kitabı tipi eserler kategorisine sokmak mümkün görünmüyor. Gerçi bunlar, siyasetnâmelerde izahı yapılmış olan devlet ve toplum anlayışını temel alıyorlardı; ayrıca, fikirlerini desteklemek için kullandıkları tarihî olaylar, ayet, hadis ve vecizeler arasında benzerlikler vardır. Ancak bunlarla siyasetnâmeler arasında temel bir fark bulunmaktadır: Siyasetnâmelerin daha ziyade nazarî meselelerle uğraşmalarına karşılık, ıslahata müteallik eserlerde devlet ve toplumun içine düştüğü "kötü" durumdan nasıl kurtarılabileceğine ağırlık veriliyordu.[6] Örnek olarak gösterilen olaylar ise uzak geçmişe değil, yaşanılan döneme ve yakın geçmişe aitti.

Bu noktada, araştırmamızda ele alınan zaman dilimi içerisinde yazılmış eserlerden hangilerini, neye dayanarak seçtiğimiz meselesi ortaya çıkmaktadır. Yazma lâyihalar metin inşasını gerektirdiğinden burada yalnızca matbu olanları esas aldık ki, bunlar, devrin anlayışını yansıtmak bakımından yeterli addedilebilir. Bunun yanında, Lütfi Paşa'nın *Âsafnâme*'si[7] gibi, daha ziyade vezirler için ya-

4 Bu eser, gerek metin (Farsça) gerekse muhtelif dillerde tercüme olarak neşredilmiştir. Burada Mehmet Altay Köymen'in tercümesinden yararlanıldı: *Siyaset-nâme,* Ankara 1982.

5 Msl. bkz. Ayla Demiroğlu, "Anadolu Selçukluları Devrine Ait Bir Siyasetname, *İÜEF TED,* 12(1981-1982), ss. 621-626, Osmanlı devrindekiler için A.Uğur'un eserinden başka Gökbilgin tarafından ("Islahat İhtiyaç ve Temayülleri", s.198) özet bilgi veriliyor. Levend de Türkçe siyasetnâme ve lâyihaların bir listesini verir: *a.g.m.,* ss. 184-193.

6 Levend de zikredilen makalesinde bu ayırımı esas almıştır.

7 Lütfi Paşa için bkz. M.T.Gökbilgin, "Lütfi Paşa", *İA. Asaf-nâme,* yurdu-

zılmış bir nasihatnâme veya Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Mevâidü'n-Nefâis fî Kavâidi'l-Mecâlis*'i [8] gibi daha çok bir âdâb-ı muaşeret kitabı niteliğini taşıyanlar araştırma safhasında kullanılmakla beraber, Osmanlı yazarlarının "Çözülme" meselesi hakkındaki tahlilleri kısmında yer almamışlardır.

Öte yandan, esas itibarıyla vezirler ve devlet adamları için yazılmış bir nasihat kitabı olan *Nesâyihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ*, bilhassa işlerin ehline verilmemesi, rüşvet ve timar sistemiyle ilgili tespit ve gözlemlerinden dolayı burada kullanılmıştır. Bunda, özellikle XVI. yüzyılın sonlarından itibaren yazılan nasihat kitaplarının yazarlarının, artık sadece teorik konularla uğraşmayıp aktüel meselelere eğilme zaruretini hissetmeleri müessir olmuştur. Nitekim, ele aldığımız ilk eser olan Âlî'nin *Nushatü's-Selâtin*'i de esasen klasik siyâsetnâme geleneğinden önemli bir kopuşu simgeleyen bir nasihatnâmedir ve bu tarzın Osmanlı tarihindeki öncü eseri olarak ihtilâl veya çözülme olgusuna ilişkin somut gözlem ve çare tekliflerini de ihtiva etmektedir.

XVII. asrın başında imparatorluğun durumu ve bilhassa timar ve kul sistemleri hakkında Sadrazam Kuyucu Murad Paşa[9]'ya bilgi

---

muzda ve dışarıda birkaç defa yayınlanmıştır. Burada, R.Tschudi neşrini (*Das Asafname des Lutfi Pascha*, Berlin 1910) esas alan A.Uğur neşri ("Asaf-nâme-i Vezir Lütfi Paşa", *İİED*, IV (1980), ss.243-258) kullanılmıştır. Uğur, eseri sadeleştirerek de yayınlamıştır: Lütfi Paşa, *Asaf-nâme*, Ankara 1982. Eserin yeni bir mukayeseli neşri için bkz. M. Kütükoğlu, "Lütfi Paşa Asafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, ss. 49-99.

8 Tanınmış Osmanlı Tarihçisi Âlî'nin bu eseri faksimile olarak yayınlanmış (İstanbul 1956) ve Cemil Yener tarafından da sadeleştirilmiştir: *Mevaidü'n-Nefais fî Kavaidi'l-Mecalis (XVI. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Gelenekler Görenekler ve Sosyal Hayat)*, İstanbul 1975 Bir başka sadeleştirme için bkz. O Şaik Gökyay , *Görgü ve Toplum Kuralları Üzerine Ziyafet Sofraları*, 2 c., Tercüman 1001 Temel Eser.

9 Celalî İsyanlarını şiddet kullanarak bastırmış olan bu veziriazam için bkz. C. Orhonlu, "Murad Paşa", *İA*.

vermek gayesiyle Ayn Ali Efendi tarafından kaleme alınmış iki risâleyi [10] tipik birer ıslahat lâyihası olarak nitelemek mümkün değildir. Tıpkı bunlar gibi, ıslahata yardımcı olmak üzere yazılmakla beraber, temelde Osmanlı toprak sistemi ile ilgili esasları hâvi bir mecmua sayılabilecek olan Avni Ömer Efendi'nin *Kanûn-ı Osmanî Mefhum-ı Defter-i Hakanî*[11] 'si ile Sultan İbrahim (1640-48)'e devlet idaresi hakkında bilgi vermek maksadıyla Koçi Beğ'in yazdığı risâle ve arzlar[12] ve bunların benzerleri veya büyük ihtimalle farklı nüshaları sayılabilecek bazı lâyihalar[13] da kaynaklarımız ara-

10 Ayn Ali Efendi Manisalı olup, III. Murad (1574-1595), III. Mehmed (1595-1603) ve I. Ahmed (1603-1617) devirlerinde Hazine kethüdalığı ve Defter-i Hakanî Eminliği gibi mühim vazifelerde bulunmuştur. Hayatı için bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, II. İstanbul 1342, s.286; F. Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Ankara 1982, ss. 155-157. Ayn Ali'nin Kuyucu Murad Paşa'nın emriyle yazdığı risâlelerin ilki, *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezamin-i Defter-i Divan*, XVII. asrın başında idari taksimat ve timar sisteminin durumu hakkında önemli bir kaynak niteliğindedir. Öteki eseri, *Risâle-i Vazife-horân ve Merâtib-i Bendegân-ı Âl-i Osman* ise ulufeli kulların sayısı ve maaşlarına dairdir. K.Çelebi'nin *Düsturü'l-amel* adlı eseriyle birlikte yayınlanmışlardır: İstanbul 1280. Aynı yayının tıpkıbasımı M.T.Gökbilgin'in önsözüyle birlikte yapılmıştır: İstanbul 1979.

11 İ.Hakkı Uzunçarşılı, "Kanun-ı Osmanî Mefhum-ı Defter-i Hakanî", *Belleten*, XV (1951), ss. 382-399.

12 Bunlar için bkz. *Koçi Bey Risâlesi*, neşr. A.K.Aksüt, İstanbul 1939, ss. 78-127; M.Ç. Uluçay, "Koçi Beğ'in Sultan İbrahim'e Takdim ettiği Risâle ve Arzları", *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul 1950-55, ss. 177-199. İki nüsha arasındaki ortak kısım Uluçay neşrindeki (II) numaralı arzdır ki, bu Aksüt neşrindeki III, IV ve V numaralı telhislere tekâbül etmektedir.

13 Gerçekten de, yukarıda bahsedilen risâlelerle, F.R. Unat tarafından neşredilen ve Kemankeş Kara Mustafa Paşa'ya atfedilmekle birlikte Koçi Beğ'in Sultan İbrahim'e sunduğu tehlislerle benzerliğine dikkat çekilen lâyiha ("Kemankeş Kara Mustafa Paşa Lâyihası", *TV*, I/6 (1941-46) ile Süheyl Ünver'in yayınladığı ve II. Mustafa (1695-1703) dönemine atfettiği yazarı belirsiz lâyiha ("XVII. Yüzyıl Sonunda Padişaha Bir Lâyiha", *Belleten* XXXIII,1969, ss. 21-34) arasında bunların farklı kalemlerden çıkmadığını gösterecek ölçüde benzerlikler mevcuttur.

sına alınmamıştır. Gerçi bunlarda bazan ıslahata müteallik cümlelere rastalanabilir; ancak bunların ortak özelliği devlet teşkilâtı, idareciler, kul taifesi, çeşitli kurumlar ve kaideler hakkında padişaha bilgi vermeleri ve gerek idarecilere, gerekse dış ülke yöneticilerine yazılacak fermanlar vb. konularda ayrıntılı malumat ihtiva etmeleridir. Osmanlı Devleti'nin idarî taksimatı ve timar sistemine ilişkin *Sofyalı Ali Çavuş Risâlesi* vb. eserleri de bu bağlamda değerlendirdik ve buradaki tahlile esas alınan risâleler arasına koymadık.[14]

Buna karşılık, klâsik bir ıslahat lâyihasından bazı bakımlardan farklılıklar taşısa da, anonim *Kitabu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn* bir çok idarî, içtimaî ve iktisadî mesele üzerinde oldukça müşahhas ıslahat teklifleri ihtiva etmesiyle dikkati çekmektedir. Yine, esasen bir Osmanlı kanunları mecmuası olmakla beraber içerisinde ıslahat ile ilgili kayda değer bölümler bulunan Hezarfen Hüseyin Efendi'nin *Telhisü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osman* adlı eseri de bu incelemede kullanıldı.

Yukarıdaki açıklamalardan araştırmanın zaman diliminin başlangıç noktası olarak Mustafa Âli'nin alınmasının sebebi zannederiz anlaşılmıştır. Son eser olarak 1717'de ölen Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın *Nesâyihü'l-Vüzerâ*'sını seçişimizin sebebi XVIII. yüzyılda Osmanlı devlet ve toplum yapısında meydana gelen yeni gelişmelere paralel olarak ıslahat hareketlerinde de değişik yönelişlerin ortaya çıkmasıdır. Özellikle 1718-30 arasında yaşanan ve "Lale Devri" olarak adlandırılan dönemde ve sonrasındaki gelişmeler zikredilmelidir. Mamafih, bu bağlamda "gelenekçi" niteliği ağır

14 Bu tür eserler için bkz. H. Hadzibegic, "Rasprava Ali Causa iz Sofije o timarskoj organizajici u XVII Stolojeco", *Glasnik, Nove Serija*, 1947, ss. 139-206. Bu risâle ile arasında ufak tefek farklar bulunan bir başka risâle İlhan Şahin tarfından yayınlandı: "Timar Sistemi Hakkında Bir Risâle", *TD*- XXXII (1979). ss. 905-935. Bir başka idarî taksimat defteri için bkz. Ş. Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı (H.1041/M.1631-32 tarihli bir idarî taksimat Defteri)" *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*'ndan ayrıbasım, ss. 201-232.

basan "kanûn-i kadîm"ci ıslahat düşüncesinin birdenbire son bulduğu şeklinde bir iddiada bulunmak şüphesiz sözkonusu dahi olamaz. Bu tür fikirlerin XVIII. asır sonlarına ait "Nizam-ı Cedid" lâyihalarında dahi savunulduklarını biliyoruz.

Şimdi incelememize esas teşkil eden on iki eseri ve yazarlarını kronolojik olarak kısaca tanıtalım. Bu eserlerde öne sürülen görüşler Üçüncü Bölüm'de ele alınacaktır.

1. Nushatü's-Selâtin (Gelibolulu Mustafa Âlî, öl.1600)

Âlî, Gelibolulu tüccarlardan Ahmed b. Abdülmevlâ'nın oğludur. Küçük yaşta ilme merak saran müellif *Mihr ü Mah* adlı eserini Şehzade Selim'e sunduktan sonra tanındı. Divan kâtipliği, yeniçeri kâtipliği, defter eminliği vb. idarî mevkilerde bulundu, fakat bir türlü şiddetle arzu ettiği yüksek makamlara uluşamadı. Bu arada tarihe meyli arttı ve bu sahada eserler kaleme aldı. III. Mehmed kendisini Mısır Defterdarlığına getirecekken hasmı olan bazı vezirler yüzünden bu emeline de erişemedi. 1600'de Cidde sancakbeyi iken öldü.[15]

İrili ufaklı elli kadar eserin sahibi olan Âlî, yaşadığı dönemde müşahede ettiği "bozuklukları" dile getiren bazı kitaplar kaleme almıştı. Onun kötümser tavrında, kendi hayal kırıklıkları kadar yaşadığı dönemin özellikleri de rol oynamıştır. Yine dönemin genel havası içinde, yaklaşan hicrî bininci yılda (1591) kıyametin kopacağı yönündeki kehanetlerin de bir dereceye kadar etkili olduğu düşünülebilir.[16] Âlî'nin, 32 hanedanın kuruluş ve yıkılış sebeplerini

15 Âli için bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III, İstanbul 1311, s. 290, Bursalı, III, ss. 86-94; Babinger, ss. 141-148; K. Süssheim-R.Mantran, "Âlî", *EI.* Bu zeki, ihtiraslı ve hayatı hayal kırıklıkları ile dolu Osmanlı aydın-bürokratı hakkında mükemmel bir monografi için bkz. Cornell Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali, 1541-1600,* Princeton 1986[Türkçeye çevirisi: *Tarihçi Mustafa Âli- Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, çev.Ayla Ortaç, İstanbul 1996]. Ayrıca bkz. Mustafa İsen, *Gelibolulu Mustafa Âlî,* Ankara 1988.

16 Fleischer bu nokta üzerinde ayrıntılı olarak durmuştur: *a.g.e.,* s.138.

anlattığı *Fusûlü'l-hall ve'l-akd* adlı eseri ile yukarıda zikredilen *Mevâidü'n-Nefâis*'de konunun-Osmanlılar bakımından daha ziyade teorik cephesini ele aldığı söylenebilir. Ancak bu eserlerde bazı somut problemlere de değinilmiştir.[17]

Mamafih Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde meydana gelen değişim ve buna karşı düşünülen tedbirler bakımından yazarın ele alınması gereken ilk eseri, hiç şüphesiz *Nushatü's-Selâtîn* (Sultanlara Tavsiyeler)'dir. Başlıksız bir giriş, mukaddime ve dört bâbdan oluşan eser Andreas Tietze tarafından, transliterasyonu ve İngilizce tercümesi yapılmak suretiyle, iki cilt halinde yayınlanmıştır. [18] Biz burada konumuz bağlamında çok önem taşıyan ikinci bâb üzerinde ayrıntılı olarak duracak, ayrıca Fleischer'in Âlî'nin "çözülme"yi tasvir ve tahlili hakkındaki yazdıklarından da faydalanacağız. C. Fleischer'in vurguladığı üzere[19] *Âsaf-nâme* gibi klâsik siyaset kitaplarından ve *Ahlâk-ı Alâî* gibi eserlerden farklı bir niteliği haiz olan *Nushatü's-Selâtîn* Osmanlı literatüründe nasihatnâme türünün öncü eseri olarak nazarî meselelerden çok somut olaylar ve "bozukluklar" ile ilgilidir ve bunların düzeltilmesine yönelik çareler teklif etmek amacıyla yazılmıştır.

2. Hırzü'l-Mülûk [Hükümdarların Tılsımı]

Yazarının kimliğini bilemediğimiz bu risâlenin III. Murad'a sunulduğu anlaşılmaktadır. Risâle, Yaşar Yücel tarafından trans-

17 *Mevâidü'n-Nefâis'te* Âlî'nin en çok tenkid ettiği konular arasında rüşvet (s.10,11,51,66,76), işlerin ehline verilmemesi (s.25,27,31,42,76,79,89), toplumdaki herkesin kendi yerini bilip ona uygun davranmaması (s.22,25,vs.) vb. bulunmaktadır.

18 *Mustafa Âli's Counsel for Sultans of 1581*, Wien 1979-1982, 2 cilt. Birinci ciltte giriş ile ilk iki bölümün; ikinci ciltteyse üç ve dördüncü bölümle ek ve sonuç kısımlarının tercüme ve transliterasyonu verilmiştir.

19 Fleischer, *a.g.e.*, s. 95-101. Yazar, Naima'nın iddiasının aksine *Nushatü's-Selâtîn*'in tercüme olmayıp Âlî'ye ait orjinal bir eser olduğunu da belirtir (s. 95 not 64).

kripsiyon ve faksimile şeklinde yayınlanmıştır.[20] Öncelikle eseri tanıtan Yücel, eserin muhtevasının geniş bir özetini vermiştir. Eser sekiz bölüm halinde tasarlanmış olmakla beraber eldeki metin dört bölüm ihtiva etmektedir. Birinci bölümde padişahın durumu; ikinci bölümde vezirlerin durumu; üçüncü bölümde beylerbeylerinin, diğer ümerânın ve askerin durumu ve dördüncü bölümde ulemâ, şeyh ve seyyidlerin durumu ele alınmıştır.

3. Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Âlem (Hasan Kâfî el-Akhisarî, öl. 1616)

Hasan Kâfî b. Turhan b. Yakub ez-Zibî el-Akhisarî el-Bosnavî 1544'de Bosna Akhisar'ında doğmuş, on iki yaşında tahsil hayatına başlamış, 1566'da İstanbul'a giderek tahsilini orada tamamlamıştır. Daha sonra müderrislik ve kadılık gibi görevlerde bulunmuş ve bu arada bazı eserler kaleme almıştır. Kâfî, 1616'da Akhisar'da vefat etmiştir.[21]

Eserlerinin en meşhuru nasihatnâme tarzının örneklerinden olan *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Âlem* (Dünyanın Düzeni İçin Hik-

20 Yaşar Yücel (yay.), *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar: Kitâb-ı Müstetâb, Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn, Hırzü'l-Mülûk,* Ankara 1988. ss. 145-207 (eserin en son kısmında *Hırzü'l-Mülûk*'un tıpkı basımı yer alır).

21 Hayatı ve eserleri için bkz. M. Süreyya, II, s. 130; Bursalı I, s.277; Babinger, ss.159-161. Yazar *Nizâmü'l-Ulemâ ilâ Hatemi'l Enbiya* adlı eserinde kendisi hakkında bilgi vermiştir. M. Tayyib Okiç Paris Üniversitesi'nde yazar hakkında bir doktora tezi yapmış ve bu eserin tenkitli neşri ve Fransızca çevirisini vermiştir. Yine Kâfî hakkında yapılmış, fakat yararlanmadığımız bir çalışma için bkz. Hazım Şabanoviç, "Hasan Kafi Pruscak", *Prilozi za Orijentalnu Filologiji,* XIV-XV (1964-65), Saraybosna 1969, ss. 5-31. Yazar hakkında ayrıca bkz. Fehim Nametak, "Yaşam Öykücüsü olarak Hasan Kafi Prusaç (Akhisarî)", *Çevren,* VII/4 (1980), ss. 35-49; Mehmet İpşirli, "Hasan Kâfî El-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Âlem", *İÜEF TD,* 10-11 (1979-80), ss. 239-278. Bu makalenin ilk kısmında (ss. 239-247) Kâfî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir.

metli Yollar)'dir. Yazar bu eserini III. Mehmed'in Eğri seferi esnasında ulemâ ve devlet erkânından pek çok kimseye göstermiş ve onların tavsiyesiyle Arapçadan Türkçeye tercüme etmiştir.[22] Biz burada eserin İpşirli tarafından yapılan neşrinden istifade ettik. İpşirli'nin eser ve yazar hakkındaki değerlendirmeleri de gerçekten çok yerinde ve faydalı olmuştur. Akhisarî'nin bu eseri hakkında yapılan mühim bir çalışma da Mustafa A. Mehmed'in "La Crise dans la Vision de Hasan Kiafi" başlıklı makalesidir.[23] Mehmed, Kâfî'nin siyasî-ahlakî mahiyetteki bu risâlesiyle imparatorluk bünyesinde görülen çeşitli suiistimal ve zulümlere karşı ilk protestocu tarihî ve hukukî vesikayı ortaya koyduğunu belirtir; ancak tabiatıyla burada Hasan Kâfî'nin bu konularda yazan ilk kişi olmadığını vurgulamamız gerekir. Yine Mehmed'e göre, Kâfî, tenkitçi pozisyonunun verdiği avantajla Osmanlı sisteminin hatalarını ortaya koymuş ve toplumu iktisadî, içtimaî, siyasî ve askerî anarşiye sürükleyen sebepleri açıkça sergilemekte tereddüt etmemiştir.[24]

Usûlü'l-Hikem bir başlıksız giriş, mukaddime, dört asl (bölüm) ve hatime (sonuç) kısımlardan oluşmaktadır. Yazar başlıksız girişte eseri telif sebebini açıklamaktadır. Burada, müşahede olunan bozuklukların temel sebepleri ve bunların nereden kaynaklandığı izah edilmektedir. *Birinci asl*'da devletin düzenini sağlayan hususlar, *ikinci asl*'da *istişâre, re'y* ve *tedbir* kavramları, *üçüncü asl*'da harp aletlerinin kulanılmasının lüzumu ve *dördüncü asl*'da da zafer ve hezimetin sebepleri ele alınmaktadır. Eserin hâtimesi sulh ve ahid hakkındadır.

4. Habnâme (Veysî, Üveys b. Mehmed, öl. 1628)

Veysî mahlasıyla tanınan yazar 969 yılında Alaşehir'de doğmuştur. Tahsilinden sonra baba mesleği olan kadılığa geçen ve öm-

22 İpşirli, *a.g.m.*, s.248.
23 *RESEE*, X/3 (1975), ss. 385-402.
24 *A.g.m.*, ss. 401-402.

rünü bu meslekte geçiren Veysî aynı zamanda şairdir. Bu kadı-şair 1628'de Üsküp'te vefat etmiştir.[25]

Veysî'nin en meşhur eserlerinden biri *Hâbnâme*'dir.[26] Devrinde bir çok bozukluklar tespit eden yazar, bunları zamanın padişahına anlatmak için fırsat kollamaktaydı. Fikirlerini iletebilmek için ilginç bir yol seçen Veysî, rüyasında görmüş gibi, Büyük İskender'in ağzından, gelmiş geçmiş yirmi beş büyük peygamber ve hükümdar devrinde cereyan etmiş bazı örnek olayları anlatarak bir devletin nasıl ve hangi sebeplerle çökebileceği hususunda padişahı aydınlatmağa çalışır. Eser 1608'de kaleme alınmış ve I. Ahmed (1603-1617)'e ithaf edilmiştir.

5. Kitâb-i Müstetâb (Anonim: XVII. Yüzyıl)

Münhasıran Osmanlı devlet ve toplum düzeninde ortaya çıkan çeşitli "bozukluklar" ın sebeplerini ortaya koymak ve bunların düzeltilmesi için takip edilecek yolu belirlemek amacıyla kaleme alınan ıslahat risâlelerinin ilk örneklerinden birisi de ***Kitâb-i Müstetâb*** (Güzel-Hoş Kitap)'dır. Özellikle idareci tabakanın, kul ve timar sistemlerinin ve Osmanlı toplum düzeninin esasını teşkil eden ilkelerin nasıl bir "çözülme"ye uğradığını gayet açık ve somut bir ifadeyle ortaya koyan bu eser, Y. Yücel'in isabetle belirttiği üzere, *Koçi Beğ Risâlesi*'nin hazırlayıcısıdır. Yücel' e göre eser muhtemelen 1620'de hazırlanmış ve II. Osman (1618- 1622)'a takdim edilmiştir.[27]

Eser, kısa bir giriş , on iki fasıl ve zeyl kısımlarından oluşur. Yazar toplumdaki düzeni bozan ve eski kanunların ihlâline yol açan

25 Veysî için bkz. Nev'izade Ataî, *Zeyl-i Şakâik,* II, İstanbul 1269, s. 713-716; Rıza, *Tezkire,* İstanbul 1316, s.101; Bursalı, II, s. 477 vd.; Babinger, ss. 168-170.

26 Burada eserin Bulak baskısından yararlandığı: Veysî, *Hâbnâme,* Kahire 1252. Bir başka neşri ve Rusça tercümesi için bkz. F. A. Salizvjanova, *Chabname (Kniga Savidenija),* Moskova 1977 (Türkçe metin, ss. 105-181).

27 *Kitâb-i Müstetâb,* Yücel'in yazdığı giriş, s. XXI.

gelişmelerin neler olduğunu araştırmakta ve bu sebeple Osmanlı devlet teşkilâtı ve toplum düzeninin o zamanki halini ayrıntılı bir tahlile tabi tutmaktadır. Daha sonra ise mevcut bozuklukların nasıl giderilebileceğini irdelemektedir.

6. Koçi Beğ ve Risâlesi (Koçi Beğ. öl. 1648)

Osmanlı gelenekçi ıslahat projelerinin en tipik ve en tanınan örneği hiç şüphesiz Koçi Beğ'in yazdığı telhislerden oluşan *Risâle*'dir. Koçi Beğ'in asıl adı Mustafa olup kendisi Arnavut asıllı bir devşirmedir. Göriceli Koçi Beğ Enderun'da eğitim görmüş ve IV. Murad (1623-1640)'a musahiblik yapmıştır. Koçi Beğ muhtemelen 1648'de ölmüştür.[28]

IV. Murad'ın gelenekçi ıslahat programında ne derecede rol oynadığı tartışmalı olsa da *Koçi Beğ Risâlesi*'nin dönemin zihniyetini anlamak açısından önemi açıktır. Telhislerden oluşan risâlede önce imparatorluğun "altın çağı"nın, işlerin yolunda gittiği "selâtîn-i mâziye" döneminin bir tasviri verilir; bilahare bu düzenin niçin ve nasıl bozulduğunu açıklayan yazar sonra da yapılması gereken ıslahatın esaslarını açıklar.

7. Veliyüddin Telhisleri (Muhtemelen Koçi Beğ'e ait)

Beyazıd Kütüphanesi Veliyüddin Yazmaları arasında bulunan bir mecmuanın içinde yer alan ve Rhoads Murphey tarafından tanıtılıp neşredilen on telhiste de imparatorluk bünyesinde ortaya çıkan bozukluklar ele alınmaktadır.[29] Murphey'nin de işaret ettiği gibi,

28 Koçi Beğ için bkz. M.Süreyya, IV, s. 63; Bursalı, III, s. 119; Babinger, ss.203-204; M. Ç. Uluçay, "Koçi Beğ", *İ.A;* Colin Imber, "Koçi Beğ", EI² Bir çok defa basılan ve sadeleştirilen eserenin A. K. Aksüt neşrini kullandık (İstanbul 1939). Yeni bir neşri Yılmaz Kurt tarafından yapılmıştır (Ankara 1994).

29 R. Murphey, "Dördüncü Sultan Murad'a Sunulan Yedi Telhis", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler,* II, Ankara 1981, ss. 1095-1099, aynı yazar, "The Veliyüddin Telhis: Notes on the Sources and Interrelations between Koçi Bey and Contemporary Advice to Kings", *Belleten,* XLIII(1979).

bu telhisler muhtemelen Koçi Beğ'e aittir. Öyle ki, zaten bunların üç tanesi Koçi Beğ Risâlesi'inde yer almaktadır.[30] Bundan da Koçi Beğ'in, risâlesinin basılı nüshasında bulunanlardan başka telhisleri de olduğu sonucu çıkmaktadır. Nitekim Murphey'nin Veliyyüddin telhislerine ilaveten yayınladığı ve Muallim Cevdet yazmaları arasında bulunan bir telhisin de Koçi Beğ Risâlesi ile büyük benzerlikler taşıdığı müşahade edilmektedir.[31]

Bu telhislerde bilhassa üst yönetim mevkileri ve timar sistemi ile ilgili çeşitli bozukluklar ele alınmaktadır. Telhislerin yazarı düzenin bozulmasına yol açan muhtelif faktörleri inceleyerek bu sistemin tekrar ne şekilde ihya edilebileceğini araştırmakta ve buna devletin yeniden güçlenmesi açısından merkezî bir ehemmiyet atfetmektedir.

8. Kanûn-nâme-i Sultânî li Aziz Efendi

Bu eser, ıslahata müteallik risâleler türünün örneklerinden birisidir. Eserin Batı Berlin Devlet Kütüphanesinde bulunan tek nüshası, bu alandaki çalışmalarıyla tanınan Rhoads Murphey tarafından transkripsiyonu ve İngilizce tercümesi yapılarak yayınlanmıştır. (Aşağıda metne atıfta bulunurken transkripsiyon kısmını esas alacağız).[32] Murphey'nin bu tenkitli ve izahlı neşri gerçekten övgüye layıktır.

Aziz Efendi'nin kimliği hakkında pek fazla bir bilgimiz yok. Kalemiyeye mensup olduğunu, belki de divan kâtipliği yaptığını

30 R. Murphey, "Yedi Telhis", s.1096.

31 Murhey, "The Veliyüddin Telhis", ss. 547-571.

32 Eser 1985 yılında Harvard Üniversitesi Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları serisinden Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin'in editörlüğünde yayınlanmıştır. Murphey'nin yazdığı İngilizce giriş (VII-IX)'ten sonra eserin İngilizce tercümesi (ss. 3-24), transkripsiyonu (ss. 27-42), İngilizce tercüme kısmında atıfta bulunulan açıklamalı notlar (ss. 43-53), teknik terimler lügatçesi (54-60), şahıs ve yer adları indeksi (s.61) ve metnin faksimilesi (ss. 65-82 yer almaktadır. Yazarın notları ile lügatçe kısmı metnin anlaşılması bakımından gerçekten de çok faydalıdır.

gösteren işaretler var (risâlesindeki ferman modelleri). Yine onun, eserini yazdığı dönemde IV. Murad'ın musahibi olduğu da anlaşılmaktadır (bkz. Murphey, s. VII-VIII). Murphey'nin belirttiği gibi, yazarın sözünü sakınmadan hükûmet ve toplumun bütün yönlerini tenkidî bir şekilde değerlendirmesi bu eserin (ve benzerlerinin) sadece okunmak için değil yapılacak ıslahata rehber olarak hazırlandıklarını gösterir ki, böylece biz de Osmanlı devlet politikalarını oluşturan mesele ve düşünceleri öğrenmiş oluyoruz.

Eser, Murphey'nin tespit ettiği üzere, giriş, dört ana kısım ve sonuç'tan oluşur. Birinci bölümde vezirlerle ilgili eski kanûnlar, ikinci bölümde ulûfeli kapıkullarının durumu ve gerekli ıslahat, üçüncü bölümde Ekrad (Kürt) beylerinin güçlü devirleri ve bu devirlerde yaptıkları hizmetler, sonraki zayıflıkları ve bunu düzeltmenin çareleri, dördüncü bölümde sahte seyyidlerin artışı ve bunu önlemenin yolları ve sonuçta da bahsedilen konularda yapılacak ıslahatın faydaları anlatılır. Son olarak da sır saklamanın devlet işlerindeki ehemmiyetini vurgulayan bir kısım yer alır.

9. Kitâbu Mesâlihi'l- Müslimîn ve Menâfi'i'l-Müminîn (Anonim, XVII. yüzyıl) [Müslümanların İşleri ve Müminlerin Çıkarları Kitabı]

Yazarının kimliği bilinmeyen bu eser, Yaşar Yücel'e göre muhtemelen hicrî 1049/1050 (M.1639/40)'de yazılmış ve veziriazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'ya sunulmuştur. Ayrıca yazarın devlet idaresinde tecrübeli bir kişi olduğu ve veziriazamın yakınları arasında bulunduğu söylenebilir.[33]

Müellif, risâlesini altmış bâb üzerine tertip ettiğini bildirirse de

33 *Kitâbu Mesâlih* Yaşar Yücel tarafından önce tıpkıbasım olarak yayınlanmış (Ankara 1980), daha sonra transkripsiyonu da yapılarak tekrar neşredilmiştir (Ankara 1981). Bu neşrin baş kısmında Yücel, Osmanlı Devleti'nde bozuklukları giderme çabaları ve bu bağlamda eserin yeri ve önemi konusunda uzunca bir değerlendirme yapmıştır. (ss. 1-42). Eserin yeni bir basımı için bkz. Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar.*

bâblara numara koymadığı gibi, gerek tıpkıbasımdan ve gerekse eserin yeni harfli metninden anlaşılacağı üzere eser elli iki bâbdan mürekkeptir. Risâlenin bazı sayfaları da eksiktir.

Eserde İstanbul'da çıkan yangınlardan, toplumdaki muhtelif tabaka ve grupların nasıl giyineceklerine kadar pek çok siyasî, sosyal, ekonomik ve ahlâkî konuda tespitler, gözlemler ve ileri sürülen teklifler yer almaktadır. Bunların arasında imparatorlukta yapılması gereken ıshalatla ilgili oldukça kapsamlı mâlumatı bulmak da mümkündür.

10. Düsturü'l-Amel li-Islahi'l-Halel (Kâtip Çelebi, öl. 1657)

Tanınmış Osmanlı âlimi Kâtip Çelebi[35] 1063 (M. 1652-53) yılında bütçe açığına çare bulmak maksadıyla toplanan divana katılmış ve bu vesileyle bir mukaddime, üç fasıl, netice, neticetü'n-netice ve tenbih ve tebşir kısımlarından oluşan *Düsturü'l-Amel li-Islahi'l-Halel* (Bozuklukları Düzeltemede Eylem İlkeleri) adlı bir risâle kaleme almıştır.[34]

Mukaddimede devlet ve toplum hayatı konusunda fikirlerini açıklayan yazar, daha sonraki fasıllarda sırasıyla reâyâ, asker ve hazinenin durumlarını ele almıştır. Sonuç kısımlarında ise alınması mümkün tedbirler üzerinde durulmaktadır.

11. Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osman (Hezarfen Hüseyin Efendi, öl. 1691-92)

Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyılda maruz kaldığı buhran ve değişim hakkında mülâhazalarını kaleme alanlardan biri de Hezar-

34 Kâtip Çelebi hakkında bugüne kadar pek çok şey yazılmış olup, bunların tekrarına gerek görülmemiştir. Yazara dair derli toplu bilgi ve bibliyografyayı şuralarda bulmak mümkündür: *Katip Çelebi- Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler,* Ankara 1957 (yeni baskı, Ankara 1985); O. Şaik Gökyay, "Katip Çelebi", *İA* ve EI^2.

fen Hüseyin Efendi'dir. Aslen İstanköy'lü olan yazar, ilk öğrenimini memleketinde gördükten sonra İstanbul'a gitmiş ve ölünceye kadar orada kalmıştır. İstanbul'da devamlı olarak ilimle uğraşan ve yabancı bilginlerle de temaslar kuran Hüseyin Efendi aynı zamanda büyük bir kütüphane kurmuştu. İbranice ve Grekçe bilen yazarın tasavvufa ve tıp ilimlerine dair eserleri bulunmakla beraber daha ziyade *Tenkîh-i Tevârih-i Mülûk* adlı dünya tarihiyle tanındığını biliyoruz.[35]

Hezarfen'in eserlerinden biri de nasihatnâme tarzının bir örneği addedilebilecek olan ve Ahnegger'e göre 1669-70, Yurdaydın'a göre ise 1673'den sonra yazılmış olan *Telhisü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osman*'dır.[36] Onüç kısımdan müteşekkil bu eserde Hezarfen bir çok vesileyle Osmanlı Devletinde görülen 'bozukluklar'la ilgili tespit, gözlem ve fikirlerini açıklar. Esasen bu eserin bazı kısımlarının Lütfi Paşa'nın *Âsaf-nâme*'si, Ayn Ali'nin *Kavânîn-i Âl-i Osman*'ı ve Kâtip Çelebi'nin *Düsturü'l-Amel*'inden iktibas edildiği kolaylıkla anlaşılır. Eserde yazara ait orijinal fikirler de bulunmakla beraber önemli olan nokta, Anhegger'in isabetle vurguladığı üzere, hangi kısımların bizzat yazar tarafından kaleme alındığından ziyade o devirde bir âlim ve düşünürün hangi meselelere ilgi gösterdiğinin anlaşılmasıdır.[37]

---

35 Ayn Ali'nin risâleleriyle birlikte yayınlandığına temas etmiştik (İstanbul 1280; Tıpkıbasım: İstanbul 1979). *Düstur* bu neşrin 119-139. sayfaları arasında yer almaktadır. Eserin sâdeleştirmeleri de mevcuttur. Bkz. O. Şaik Gökyay, *Katip Çelebi'den Seçmeler,* İstanbul 1968, ss.154-162. Bir başka sâdeleştirme için bkz. Ali Can, *Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar,* Ankara 1982.

36 Bursalı, III, s. 243-44; Babinger, ss. 251-255; R. Anhegger, "Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Mülahazaları", *TM,* X(1953), s.365; H. G. Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri,* 2.bs., Ankara 1982, ss. 134-139.

37 Eserin devlet teşkilatındaki temel esasların bozulmasına ilişkin kısımları Anhegger tarafından yayınlanmıştır (*a.g.m.,* ss. 370-393). Yurdaydın'ın eserin tarihine dair görüşü için bkz. *İslam Tarihi Dersleri,* s. 138.

12. Nesâyihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, öl. 1717)

Sarı Mehmed Paşa İstanbul'da doğmuş ve 1671'de tahminen 12-15 yaşlarında iken defterdarlığın en önemli şubelerinde biri olan *Ruznâme-i Evvel* dairesine girmiş ve zamanla yükselerek 1702 yılında defterdarlık makamına getirilmiştir. Bilahare, Selanik valiliği sırasında emirlere aykırı davranışlarda bulunduğu gerekçesiyle bütün malları müsadere edilerek Adalar Denizi kıyısındaki Kavala kalesine hapsedilen Paşa 1717'de idam edilmiştir.[38]

Muhtemelen 1714-1717 arasında kaleme aldığı *Nesâyihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ* (Vezirlere ve Emirlere Tavsiyeler) adlı eseri daha önce devlet adamlarına yardımcı olmak maksadıyla telif edilmiş bir takım eserlerden faydalanılarak meydana getirilmiştir.[39] Eser, mukaddime, dokuz bâb ve iki zeyl'den oluşmaktadır. Bu kitapta yazar muhtelif devlet görevlilerinin sahip olamaları gereken nitelikler ve göstermeleri gereken davranış biçimlerini açıklar. Bunun yanısıra bazı kurumların mevcut durumları da tenkit edilmekte ve bilhassa defterdarlık mevkii, kul taifesi, timar sitemi ile ilgili şikayetler ve bunların düzeltilmesine yönelik ıslahat teklifleri de dile getirilmektedir.

---

38 Anhegger, *a.g.m.*, s.367. İktibaslar için bkz. Metin kısmı, s.374 vd., not 28; s.384, not 57; s.385 vd., not 61.

39 Bursalı, III, s.52. Ayrıca bkz. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler- Osmanlılarda Devlet Düzeni (Nesâyihü'l-Vüzera ve'l-Ümera veya Kitâb-ı Güldeste- Nizâm-ı Devlete Müteallik Risâle)*, derleyen ve çeviren Hüseyin Ragıp Uğural, Ankara 1969, s. XVI vd. Yeni baskısı Ankara 1990. Eser daha önce W. L. Wright tarafından genişçe bir girişle birlikte İngilizceye tercüme suretiyle neşredilmiştir: *Ottoman Statecraft*, Princeton, 1935. Ayrıca bkz. Abdülkadir Özcan, "Defterdar Sarı Mehmed Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.9, ss.98-100.

40 Burada eserin Uğural neşri (Ankara 1969) kullanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KLÂSİK OSMANLI DÜZENİNDE DEĞİŞİM

Osmanlı tarihçileri, meselenin mâhiyeti üzerinde farklı görüşler ileri sürmekle beraber, XV. yüzyılın ortalarından XVI. yüzyılın sonlarına kadar olan devreyi Osmanlı "klâsik devri" olarak tanımlarlar; sonraki dönemde ise bu düzenin şu veya bu ölçüde değiştiği hususlarında müttefiktirler. Esasen bu dönemleme ve Osmanlı klâsik düzeninde bazı değişikliklerin vuku bulduğu fikri, XVI. asrın son çeyreğinden itibaren kaleme alınan nasihatnâme ve ıslahat lâyihalarında da vurgulanmıştı. H.A.R. Gibb- H. Bowen[1] ve B.Lewis[2] gibi modern tarihçiler nasihat literatüründe Osmanlı "çözülmesi"nin sebepleri olarak zikredilen olguları "çözülmenin belirtileri" olarak kabul etmişler ve bu yorum tarzı 1970'lerin ikinci yarısına kadar genel olarak kabul görmüştür.[3]

1 *Islamic Society and the West*, I/1, London 1950, s.173 vd.

2 B.Lewis,"Osmanlı İmparatorluğu'nun İnhitatı Üzerine Bazı Düşünceler", çev. Salih Tuğ, *İTED*, III/1-2 (1960) ss.161-178; aynı yazar, "Ottoman Observers of Ottoman Decline".

3 Meselâ, H. İnalcık'ın önceki yazılarında da çözülme paradigması hakimdir. Bkz. "The Heyday and Decline of the Ottoman Empire" *The Cambridge History of Islam*, I, Cambridge 1970, ss. 324-353 (Türkçe çevirisi: *İslam Tarih Kültür ve Medeniyeti*, c. I, İstanbul 1988, ss. 331-359); aynı yazar, *The Ottoman Empire- The Classical Age*, 1300-1600, ter. N.Itzkowitz-C. Imber, London 1973. Ancak İnalcık'ın sonraki yazılarında meselenin mahiyeti "değişim" olarak tespit ediliyor. Mesela bkz. "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire". Ayrıca bkz. V. J. Parry, "The Successors of Sulaiman, 1566-1617", *A History of the Ottoman Empire to 1730*, Cambridge 1976, ss.103-132.

XVI. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan "yeni durum"un mâhiyeti hakkındaki görüşler, Batı tarih yazıcılığındaki yeni yönelimlerin de etkisiyle değişmeye başlamış, "buhran" ve "dönüşüm" terimleri sıklıkla kullanılır olmuştur. Burada, bu terimler üzerinde uzun uzadıya durmaktan ziyade, "klâsik düzen"in değişimine yol açan faktörlerin ve bu düzende meydana gelen değişikliklerin neler olduğunu ana hatlarıyla ortaya koymağa çalışacağız. Böylece Osmanlı ıslahat yazarlarının fikirlerinin hangi zemine dayandığını daha iyi anlamamız mümkün olacaktır. Bu çerçevede, meseleyi siyâsî, iktisadî, sosyal ve kültürel boyutlarıyla ele alacağız.

1. XVI. Yüzyılın Son Çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin Siyasî Durumu

B. Lewis ve H. İnalcık gibi Osmanlı tarihçileri, Osmanlı İmparatorluğu'nun XVI. asırda, yayılışının tabiî sınırlarına ulaştığı ve aşamayacağı siyasî-coğrafî engellerle karşılaştığı kanaatindedirler. Bu görüşe nazaran, Osmanlılar hem denizde, hem de karada oldukça kuvvetli rakiplerle karşı karşıya kaldılar. Batıda Viyana önlerinde Habsburglar tarafından durdurulurken, doğuda İran platosu ve Safevîler, Osmanlı ilerlemesine set çekiyordu. Afrika'da çöl, Hint Okyanusu'nda Portekizliler ve kuzeyde Ruslar, Osmanlılar için hayatî önemi haiz fetih politikasının sona erdiğinin işaretlerini vermekteydiler.[4] Bu durum, Gibb-Bowen'ın, Osmanlı çöküşü analizinde merkezî bir yer tutar. Onlara göre, sürekli fetih siyaseti bir yandan Şiî ve Katolik dünyalarını birbirlerine yaklaştırırken, diğer taraftan, savunma savaşlarının başlamasıyla birlikte, sultanların geleneksel monarşi tarzına uygun bir hayat tarzını benimsemelerine, yani olaylara faal bir şekilde katılmaktan sarfınazar edip haşmetli bir inzivaya çekilmelerine yol açmıştır.[5]

4 B. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. M. Kıratlı, Ankara 1970, ss. 24-25; İnalcık, *The Ottoman Empire*, ss. 41-45.

5 *Islamic Society and the West*, I/1, ss. 174-175.

Osmanlılar, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren bu güçlü düşmanlarının zaman zaman kurdukları ittifaklardan da etkilendi.[6] Asrın son çeyreğinde, 1578-1606 arasında, önce doğuda İranlılar'a, sonra da batıda Habsburglar'a karşı yürütülen uzun, yıpratıcı ama sonuç itibariyle kazançsız denilebilecek savaşlar, aynı dönemde içeride yaşanan büyük sosyal çalkantıların da tesiriyle devlet ve toplum düzenini sarsmış ve büyük ölçüde insan ve malî kaynak kaybıyla sonuçlanmıştır.[7]

2. İktisadî Alanda Değişiklikler

a) Transit Ticaret İmkanlarının Kaybedilişi

Osmanlılar'ın XVI. yüzyıl başlarından (hatta XV. yüzyıl sonlarından) itibaren güneye yönelik hareketlerinin ve İran'a karşı faaliyetlerinin temelinde Hint ticareti ile İran ipeği etrafında odaklanan ticaret yolları mücadelesinin yattığını söylemek yanlış olmaz. Dolayısıyla, Osmanlıların XVI. asrın sonlarında yürüttükleri yıpratıcı savaşların mâhiyetini bu çerçevede anlamalıyız.

Avrupalılar'ın başlattıkları keşif gezilerinin sonuçlarının tam olarak alınabilmesi için bir asır kadar beklemek gerekecekti. Bu bir asrın özelliği, epeyce kesif bir mücadeleye sahne olmasıdır. Meselenin daha derinine inildiğinde ise göze çarpan husus, Braudel'in işaret ettiği gibi, çok daha evvelden beri Akdeniz'in doğusundaki tarihin, Akdeniz'in batısındaki tarihin tesiri altına girdiği ve daha

6 Safevîler, özellikle Şah Abbas (1587-1628) zamanında Avrupalılarla Osmanlı Devleti'ni hedef alan askerî-iktisadî ittifaklar aradılar. Bkz. İnalcık, *The Ottoman Empire*, ss. 42-43.

7 Bu savaşlar hakkında bkz. İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, III, 2. bs., İstanbul 1972, ss. 13-247; İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1,2. bs Ankara 1973, ss. 55-98, Dönemin tahlilî bir özeti için bkz. Metin Kunt, "Siyasal Tarih, 1300-1600", *Türkiye Tarihi-Osmanlı Devleti*, haz. S.Akşin, İstanbul 1988, c.II, ss. 128-139, c. III, ss. 12-16.

sonraları ise kuzey-batı Avrupa'daki gelişmelerin Akdeniz'in kaderini tayin ettiğidir.[8]

Bu çerçevede Osmanlılar, ülkelerinden geçmekte olan transit ticaretin aracısı olmak rolünü benimsediler ve bu pozisyonlarını sürdürebilmek için her türlü tedbire başvurdular. Bu cümleden olarak, hıristiyanlığı yaymak ve baharatın kaynağına ulaşmak için harekete geçen Portekizliler'e karşı Hint Okyanusu'nda büyük ve zorlu bir mücadeleye girdiler.[9] Söz konusu ticaret yolu üzerinde bulunan Kızıldeniz, Hürmüz Boğazı gibi stratejik mevkileri ele geçirmek amacıyla, önce Memlûklular, ardından da Osmanlılar Portekizliler'e karşı mücadele ettiler. Bu vesileyle, Osmanlılar'ın Mısır'ı alıp Kızıldeniz'de hakimiyet kurma gayretlerinin temelinde Hint ticaretine yönelik şuurlu bir iktisadî siyasetin yattığı görüşünü gerçekçi bulduğumuzu belirtmeliyiz.[10]

Osmanlılar bu mücadeleyi daha sağlam temellere dayalı bir şekilde yürütebilmek için Kızıldeniz'de bir donanma vücuda getirmenin[11] yanısıra Nil ile Kızıldeniz arasındaki bağlantıyı ko-

8 F. Braudel, *The Mediterranean ant the Mediterranean World in the Age of Philip II,* İng. Terc. Siân Reynolds, c.I, London, 1979, s. 137. Bu eser, bizim orijinal çalışmamızdan 5-6 yıl kadar sonra Türkçeye kazandırılmıştır: *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası,* çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul 1989-90, 2. cilt. Burada atıflar, tezdeki gibi, İngilizce baskıya yapılacaktır.

9 Bkz. Muhammed Yakub Mughul, *Kanuni Devri Osmanlıların Hint Okyanusu Politikası ve Osmanlı-Hint Müslümanları Münasebetleri, 1517-1538,* İstanbul 1974; Salih Özbaran, "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu-Onaltıncı Yüzyılda Ticaret Yolları Üzerinde Türk-Portekiz Rekabet ve İlişkileri", *İÜEF TD,* XXXI (1977), ss.65-146.

10 Bu hususta bkz. H. İnalcık, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of Ottoman Economy", *Studies in the Economic History of the Middle East,* der. M. Cook, London 1970, s. 212 vd.; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti- Habeş Eyaleti,* İstanbul 1974, s.5. Orhonlu kitabının girişinde, XVI. asrın ilk yarısında Osmanlılar'ın bu yönde giriştikleri faaliyetleri özetlemiştir (bkz. ss. 1-30). Ayrıca bkz. Ş. Pamuk, *Yüz Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi,* 2. bs., İstanbul 1990, ss.70-72.

11 Özbaran, *a.g.m.,* s. 88 vd.

laylaştırarak doğu baharatını doğrudan doğruya İstanbul'a taşımayı tasarlamışlardır; ancak bu teşebbüs gerçekleştirilememiştir.[12]

Osmanlılar'ın 1538 Diu ve1541 Süveyş seferleri sonunda Kızıldeniz'de hâkimiyetlerini kurmaları, Akdeniz ticaretinde yeni bir canlanmaya yol açtı.[13] Ayrıca bu mücadele, Portekiz'i İran'a yaklaşmak zorunda bırakınca Portekizliler daha önce kapattıkları Basra Körfezini açtılar ki, bu da, sonuç itibariyle, Akdeniz ticaretinin lehine bir gelişmeydi.[14]

Yine bu sıralarda Osmanlılar'ın giriştiği bir başka teşebbüs de Hint Okyanusu'na Basra'dan yeni yol açmaktı. Portekizliler'in Hürmüz, Bahreyn ve Basra'da hâkimiyet kurma çabalarına karşı Osmanlılar, görünüşte mezhep kavgalarının doğurduğu Irakeyn Seferini açtılar. Tebriz'den Erzurum'a, oradan da Bursa'ya uzanan İpek yolu ile, Basra'-dan başlayıp Bağdat ve Halep istikametinde devam eden baharat yolunu denetim altında tutmak Osmanlılar açısından hayatî önemi haizdi.[15] Sırasıyla Tebriz (1534), Bağdat (1535) ve Basra'yı (1546) fetheden Osmanlılar'ın Okyanus'a yönelik donanma faaliyeti sonuçsuz kalınca tekrar Kızıldeniz'den harekete geçildi. Ancak 1552'de Hürmüz'ü kuşatma teşebbüsünün başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Basra'ya çekilen ve orada mahsur kalan Osmanlı donanması, Seydi Ali Reis komutasında buradan çıkartıldıysa da, Umman kıyılarında Portekizliler'e karşı girişilen ilk ciddî savaşta ağır zayiata uğradı.[16] Bu gelişmeler, Akdeniz ticareti-

12 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* III/1, ss. 32-33.

13 Braudel, I, s.569.

14 Stefanos Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye Bizans'tan Tanzimata,* çev. B. Kuzucu, I, 3.bs., İstanbul 1977, s. 387.

15 Özbaran, *a.g.m.,* s.114.

16 Bu gelişmeler için bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* II, 3. bs. Ankara 1975, ss.391-400; C. Orhonlu, "Hint Kaptanlığı ve Pirî Reis", *Belleten,* XXXIV (1970), ss. 235-254; aynı yazar, "Seydî Ali Reis", *İÜEF TED,* I (1970), ss. 39-76; Özbaran, *a.g.m.,* ss. 123-127.

nin canlanmasını engellemediyse de, vaziyet daha ziyade Venedik ile bazı Akdeniz ülkelerinin lehine dönmüştür.[17]

XVI. Yüzyılın sonlarına doğru ticaret yolları mücadelesinde mühim değişiklikler vuku buldu. İspanyollar'ın Portekiz'i ele geçirmelerinden (1580) sonra II. Felipe Hint Okyanusu'ndaki ticaret yollarını keserek Osmanlılar'a karşı öldürücü darbeyi indireceğine inanıyordu. Fakat çok geçmeden Hollandalılar ve İngilizler daha üstün gemilerle geldikleri denizlerden önce İspanyol ve Portekizliler'i, daha sonra da Osmanlılar'ı uzaklaştıracaklardı; XVII. asrın başlarından itibaren Kızıldeniz ve Hint denizlerinde hakimiyetlerini kurmuş bulunuyorlardı.[18]

Uzakdoğu ile Akdeniz arasındaki ticaretin kat'i çöküşünü ele almadan evvel, ticaret yolları mücadelesinin mühim unsurlarından biri olan İran ipeğinin etrafında gelişen olaylara kısaca bir göz atmak faydadan hâli değildir, zira bu meselenin Osmanlı iktisadî hayatında önemli bir yeri vardı.[19] Daha önce de belirtildiği üzere, Şah Abbas (1587-1628) zamanında İran, Osmanlı Devleti'ni, önemli bir servet kaynağı olan İran ipek ticaretinden mahrum bırakmak için Avrupalı devletlerle ittifaklara girdi. İranlı elçilerin ipek ihracatını doğrudan doğruya Lizbon'a yapmak tekliflerini İspanyollar kabul ettiler. Fakat İspanyollar'ın Hürmüz'deki durumları ve Bahreyn üzerindeki iddialarının İran açısından tehlikeli bir mâhiyet arzetmesi yüzünden İran, ipek ticaretini Osmanlı topraklarından kaydırma teşebbüsleri çerçevesinde, o sırada bölgede giderek güçlenen

17 Braudel, I, s. 545 vd. Hint Okyanusu'ndaki hareketleri başarısızlıkla sonuçlanan Osmanlılar, bu defa değerli madenler bakımından önemli bir yer olan Habeşistan'a yöneldiler, Bu hususta bkz. Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, ss. 31-33.

18 H.İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten*, XV (1950), ss. 669-672.

19 H.İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 45. İnalcık, Osmanlı hazinesinin bu ticaretten yılda 300.000 düka gümrük geliri sağladığını yazmaktadır.

İngilizler'le ittifak yaptı. İspanyollar'ın muhtemel mukabil tedbirlerini dikkate alan İngilizler, yeni ipek yolu olarak Moskova yolunu Hint yoluna tercih ettiler. Ancak bu, XVII. asrın başında İngilizler'in Okyanus'ta hâkimiyet kurmalarına kadar sürecek geçici bir durumdu.[20]

Gerçi, Osmanlılar'ın İran'la yaptıkları savaşların sonunda imzalanan barış anlaşmalarını müteakiben (meselâ 1618'de) Halep pazarına Bağdat yoluyla önemli miktarda ipek vb. maddeler geliyordu; ne var ki, artık İran ipeğinin bir kısmı güney İran'dan Hint Okyanusu yoluyla İngiltere'ye gitmekteydi. Bu ise Osmanlı transit ticareti bakımından şüphesiz büyük bir kayıptı. Mamafih, İngilizler de yolun uzunluğu, ipeğe karşılık fazla kıymetli maden bırakmama arzusu, Levant Company'nin (kur. 1592) menfaatleri vb. sebeplerin tesiriyle hareket ettiklerinden, İran ticareti Osmanlı limanlarını büsbütün terketmemiştir.[21]

Keşiflerin Akdeniz ticaretini çöküntüye uğratması, bu olaylar çerçevesinde ve takriben 1625'ten itibaren gerçekleşmiştir. Denilebilir ki, Akdeniz üzerinden yapılan doğu ticareti İngiliz ve Hollandalılar'ın Hint Okyanusu'nu kesin olarak ele geçirmelerinden sonra neredeyse tamamen çökmüştür.[22] Sonuçta, İngiliz ve Hollandalılar'ın doğuya gelişi, Levant ticaretinin mevzu ve mâhiyetini değiştirdi. Öte yandan Osmanlılılar, XVI. asırda sürdürdükleri Batı ile Hint ve İran ticareti arasında aracı olma rolünü, 1630'larda bilhassa Hint ticareti bakımından tamamen kaybederlerken, İran ipek ticaretinin sadece bir bölümünü muhafaza edebildiler.[23]

Esasen Osmanlılılar keşiflerin muhtemel tehlikelerini farketmemiş sayılmazlardı. Hatta bu tehlikeleri açıkça bildiren bazı ikazlar yapılmıştı. Meselâ, daha 1580 yılında, Emir Mehmed ibn Emir

20 İnalcık "... Bir Tetkik Münasebetiyle", s. 669 vd.

21 *A.g.m.*, s. 673. Bunda Şah Abbas'ın halefinin, onun ipek siyasetini terketmesi de etkili oldu

22 Braudel, I.s. 562.

23 İnalcık "... Bir Tetkik Münasebetiyle", s. 674-676

Hüseyin el-Suudî tarafından III. Murad'ın adına yazılan Amerika'nın keşfine dair *Târih-i Hind-i Garbî* adlı eser ve bu esere Ömer Talib'in yazdığı derkenarlar bu hususun somut delilleridir.[24] Ancak konumuz bağlamında dikkati çeken husus, ıslahat lâyihası yazarlarının bu noktadaki sükûtudur.

b. Amerikan Gümüşü ve Enflasyon

Burada üzerinde durulması gereken bir başka husus, keşiflerin Osmanlı İmparatorluğu'na erken tesiri[25] olarak tasvif edebileceğimiz kıymetli maden akışı, daha doğrusu Amerikan gümüşünün diğer Avrupa ülkeleri gibi Osmanlı ülkelerini istilâ etmiş olmasıdır.[26] Bu istilâ, özellikle 1570'lerden sonra Akdeniz ülkelerinde kuvvetle hissedilen bir genel fiyat yükselmesine yol açmıştır.[27] Tabiatıyla bu arada devreye nüfus artışı vb. faktörler de girecektir.

Fiyatların bu yükselişinden Osmanlılar da nasiplerini aldılar. Rahmetli Barkan'ın İstanbul'daki bazı imaretlerin muhasebe bilançolarına dayanarak yaptığı hesaplamalar, Osmanlı ülkesinde 1585-86 yıllarında büyük bir fiyat artışının yaşandığını ortaya koymaktadır.[28] Bu fiyat yükselmesini, devletin paranın istikrarsızlığı karşısında akçe içindeki gümüş miktarını azaltması, yani züyuf akçenin

---

24 Bkz. Z. V. Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, 2. bas. İstanbul 1981, s. 126-127. *Târih-i Hind-i Garbî* hakkında yeni bir etüd için bkz. Thomas D. Goodrich, *The Ottoman Turks and the New World, A Study of Tarih-i Hind-i Garbî and Sixteenh Century Ottoman Americana*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1990.

25 Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.29.

26 Braudel, I, s. 476; İnalcık "... Bir Tetkik Münasebetiyle", s. 567.

27 Braudel, I, s. 541 vd.

28 Barkan, "Fiyat Hareketleri", ss.565-570. Ayrıca bkz. Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964, ss. 36-37. Braudel, eserinin 1972 baskısında Barkan'ın vardığı sonuçları gösteren bir grafik koymuştur (c.I, s. 518).

zuhuru takip etmiş; bu ise kalp paraların yaygınlaşmasına ve sonuçta devalüasyona sebebiyet vermiştir.[29]

Daha önce karşılaştıkları para buhranlarında akçenin içindeki gümüşün miktarını azaltma yoluna giden Osmanlılar,[30] 1580'lerde piyasayı kalp ve kırkık akçelerin kaplaması ve resmî rayiçte 60 akçe olan altının halk tarafından 80-100 akçeye alınması üzerine, bu fiilî durumu resmîleştirmek zorunda kaldılar. 1584-86 yıllarında geliştirilen bir hükümet kararına göre, o zamana kadar 100 dirhem gümüşten 450 akçe kesilirken, aynı miktar gümüşten 800 akçe kestirilmiştir.[31]

Bu büyük çaptaki devaülasyon, fiyatların tekrar artmasına, karaborsaya ve nihâyet (reel ücretleri önemli ölçüde azalmış olan) ulûfeli askerin isyanına sebep olmuş ve neticede yeni sikke kestirilmesine memur edilmiş bulunan Rumeli beylerbeyi Mehmed Paşa ile Defterdar öldürülmüştür.[32] Böylece sikke tashihleri dönemlerinde adeta tekerrür eden bir fasit daire oluşmuştu: Devlet fiyat artışları karşısında ulûfeleri de arttırmak zorunda kalır, bu ise malî buhrana, malî buhran da paranın tağşişine sebebiyet verdiğinden yine fiyatların arttırılması yoluna gidilirdi.[33]

Osmanlı ülkesinde meydana gelen bu büyük çaptaki enflasyon ve devalüasyonun aslî sebebinin Amerikan gümüşü olduğu görüşü büyük bir hakikat payı taşır; ancak bu dönemin diğer gelişmelerini,

---

29 İnalcık ".... Bir Tetkik Münasebetiyle", s. 682-684; Barkan, "Fiyat Hareketleri", s. 574; Pamuk, *a.g.e.*, s. 101-102.

30 Barkan, *a.g.m.*, s 572. Bu konuda genel bilgi için bkz. H. Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri, 1300-1750", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı, Ankara 1978, ss. 1-38; N. Aykut, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. Asır Ortalarına Kadar Yapılan 'Sikke Tashihleri'", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, ss. 343-360.

31 Barkan, *aynı yer.*

32 Barkan, *a.g.m.*, s. 573.

33 İnalcık, " "... Bir Tetkik Münasebetiyle", s. 684.

yani nüfus artışı, ücretli askerlerin sayısının artışı, savaş masraflarının çoğalması vb.yi de bu süreçte etkili faktörler olarak hatırda tutmalıyız. Aşağıda askerî sistemdeki değişmeler ve nüfus artışı bağlamında bu konuları ele alacağız.

3. Ateşli Silahların Üstünlük Kazanması

Osmanlı İmparatorluğu'nun içine düştüğü buhranı ağırlaştıran ve mevcut kurumlarına sirayet ettiren bir başka gelişme de, ulûfeli asker sayısının arttırılmasına yol açan bir olgu olarak savaşlarda ateşli silahların kullanılmasının yaygınlaşması ve yaya ordusunun ön plana çıkması idi.[34] Bu şumûllü hadisenin temelinde bulunan değişiklikler ise, denizaşırı ülkelerle kurulan münasebetlere dayanan Avrupa'daki muazzam kapitalist gelişme [35] ile "Modern çağın harp silahlarına ve stratejisine getirdiği yenilikler idi. Yeni doğan iktisadî şartlarla mücehhez aylıklı meslek orduları ehemmiyet kazanmış; harp sanayii gelişmiş, harplerin finansmanında yeni usûl ve kaynaklar bulunmuştu. Bilhassa deniz kuvetleri, deniz-aşırı keşifler ve ticaretin tesiri altında ateş kuvveti, teknik ve tecrübe bakımından büyük terakkiler sağlamıştı."[36]

Halil İnalcık'a göre Akdağ tarafından özellikle vurgulanan ekonomik çöküntü ve Cook'un araştırmasının ortaya koyduğu nüfus tazyiki teorilerinin de bir ölçüde geçerliliği olmakla beraber, Osmanlı askerî ve malî sistemindeki değişimin temelinde Amerikan gümüşünün etkisiyle birlikte hükümetin ateşli silahları kullanmayı bilen ücretli askerlere duyduğu ihtiyacın artması yatmakta-

34 Barkan, *a.g.m.*, s. 596; Lewis, *Modern Türkiye'nin...* s.30; İnalcık, *The Ottoman Empire*, s.48; Parry, s.121. Ayrıca bkz. H.İnalcık, "The Sociopolitical effects of the Diffusion of Firearms ih the Middle East", *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. V. J. Parry- M. E. Yapp, London 1975, s. 185-217.

35 Barkan, *a.g.m.*, s. 580.

36 *A.g.m.*, s. 596.

dır.[37] Bu durumun Osmanlı kul sistemi ve timar düzenini ne şekilde etkilediği aşağıda ele alınacaktır.

4) Nüfus Artışı ve İşsizlik

Osmanlı klâsik düzenindeki yapısal değişikliklerin temelinde yatan unsurlardan ve XVI. yüzyıl sonlarında özellikle Anadolu'da vuku bulan Celâlî hareketlerinin başta gelen sebeplerinden birisinin, XVI. yüzyılın ikinci yarısında tespit olunan nüfus artışı olduğu kanaati yaygındır. Akdeniz dünyası hakkındaki muazzam eserinde Braudel bütün Akdeniz dünyasında XVI. asrın başlarından itibaren nüfusun artmaya başladığını, asrın sonu itibariyle de bazı yerlerde iki katına ulaştığını öne sürmüştü.[38] Konuyu Osmanlı ülkeleri bağlamında ele alan ve *tahrir defterleri*ndeki verileri kullanan Barkan temelde Braudel'i teyid etmiştir.[39]

Barkan'dan sonra özellikle Cook'un tahrir defterlerine dayanarak üç bölge (Tokat ve çevresi, Hamid (Isparta) ve Aydın) üzerinde yaptığı araştırma, Anadolu'nun kırlık kesiminde XVI. yüzyılda meydana gelen nüfus artışını ve yine bu nüfus artışı karşısında ekilebilir toprak miktarındaki artışın çok yetersiz kaldığını net bir bi-

---

37 "Military and Fiscal Transformation", s. 287. İnalcık, Celalî İsyanlarında, Anadolu'dan devşirilip orduya alınan ve Osmanlı-Avusturya savaşı sırasında (1596'da) terhis edilen sekban ve sarıcaların rol oynadığını söyler; ancak C. Finkel'in araştırmasına göre 1596'dan sonra büyük çapta bir terhisin vukubulduğu kesin değildir. Ayrıca Anadolu'dan temin edilen tüfenkendazların sözkonusu savaşlarda, imparatorluğun öteki bölgelerinden sağlananlara oranla sayıca çok az olduğu sonucu çıkmaktadır. Bkz. C. Finkel, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaign in Hungary, 1593-1606*, Wien 1988, s. 39-46.

38 Braudel, I, s. 39-46.

39 "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X (1953), s. 20. Ancak Barkan, Braudel'in XVI. yüzyıl başlarında Osmanlı ülkeleri için öne sürdüğü 20-22 milyon nüfus tahmininin 30-35 milyon şeklinde tashih edilmesi gerektiği kanaatindedir.

çimde ortaya koymuştur.[40] Özellikle tahrir defterlerine dayanan diğer bazı araştırmalarda da XVI. yüzyıl başları ile son çeyreği arasında yüzde yüze varan bir nüfus artışı tespit edilmiştir,[41] Bunun ne kadarının doğal artış olduğu, ne kadarının göçlerden kaynaklandığı tartışılabilirse de, Osmanlı ülkelerinin pek çoğunda ve özellikle Anadolu'nun hemen bütün bölgelerinde benzer artışların vuku bulması, bu artışın büyük ölçüde doğal bir artış olarak nitelendirilmesini haklı kılar.

Bu noktada Osmanlı Devleti'ni XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren zor durumlara düşüren eşkıyalık olaylarının sebeplerinden biriyle, yani işsizlikle karşılaşıyoruz. Büyük çaptaki nüfus artışı ve buna mukabil zirâî üretimdeki artışın buna yetişememesi[42] kır kesiminden kentlere göçlere sebebiyet vermiştir. Ancak kentlerde yeterli iş imkânlarının bulunmadığı durumlarda işsiz kalan genç-

40 M. A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600,* London, 1972, s.11. Ayrıca bkz. Cook'un ek olarak verdiği listeler.

41 Mesele bkz. B. Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613),* Ankara 1985, s.133; M. F. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası,* Ankara 1989, s. 243; M. A. Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı,* Ankara, 1989, s. 101; M. Öz, "Tahrir Defterlerine Göre Canik Sancağında Nüfus, 1455-1643", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* s. 6 (1991), s. 197; H.İslamoğlu-İnan, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü,* İstanbul 1991, s. 178.

42 Nüfus artışı vesilesiyle zikerettiğimiz araştırmalardan çıkan sonuçlar bu yöndedir. Ancak, mesela, İslamoğlu-İnan, kır kökenli gençlerin köylerini terketmesinde nüfus tazyikinin değil, şehirlerin çekiciliğinin rol oynadığı kanaatindedir (s. 184-85). Ne var ki, ne medrese öğrenciliğinin ne de askerliğin çekiciliğine dair sağlam deliller vardır (K.Barkey, s.201). Öte yandan İslamoğlu-İnan'ın araştırmasından çıkan bir sonuca göre, 1554-1576 arasında kır nüfusu içinde caba (topraksız evli) oranının düşmesine mukabil mücerred (bekâr) oranının arttığına dikkat çeken Özel *(Changes....,* s. 150, not 48) kır kesimindeki nüfus tazyikinin evlenmeyi geciktirdiğini ima etmektedir. Dolayısıyla, köylü bekârların gelecekleri bakımından suhteliği veya levendliği seçmesinin, bu yolların cazibesinden çok zaruretlerden kaynaklandığı sonucuna varabiliriz.

lerin ya *suhte* (medrese öğrencisi) olarak medreselere ya da *sekbansarıca* olarak bey kapılarına intisap ettiklerini ve bu grupların da muhtelif sebepler yüzünden bir huzursuzluk kaynağı oluşturduklarını biliyoruz.[43] Aşağıda, klâsik düzendeki değişiklikler çerçevesinde bu olguların sosyal düzeni ne şekilde etkilediğine değinilecektir.

Osmanlı Klâsik Düzenindeki Değişim: Bir Değerlendirme

Yukarıda ana çerçevesini çizdiğimiz ortamda, XV. yüzyılın ortaları ile XVI. yüzyılın ortaları arasında en belirgin dönemini yaşayan "klâsik" Osmanlı yapıları değişmeye yüz tutmuştur. Padişahların yetişme tarzından taşra idaresine kadar önemli değişiklikler vuku bulmuştur. Modern tarihçiler, Osmanlı yönetim sisteminde padişahın işgal ettiği merkezî mevkiin öneminden hareketle, padişahların yetişme tarzı, şehzadelerin sancağa çıkma usûlünün terkedilmesi ve dolayısıyla haremin ön plana çıkması vb. gelişmelerin bu değişimde etkili olduğunu düşünmüşlerdir. Ne var ki, padişahların bu durumu, daha şumûllü bazı değişikliklerin tabiî bir sonucu şeklinde değerlendirilmelidir.

Merkezde vezirler vb. üst yöneticlerle kapıkullarının ve yine taşrada ümerânın etkinliğinin artması, bunların gelirlerini arttırmak için vergilendirme düzeninde *iltizam* usûlünün yaygınlaşması bu gelişmelerin önemli bir boyutunu teşkil eder. Bu noktada Kunt'un taşra yönetimindeki değişim hakkındaki tespitleri bazı ipuçları sağlamaktadır. Kunt'un ümera hakkında yaptığı araştırmada, sultanların taşrayı etkili bir şekilde kontrol edebilmek için merkezden tâyin edi-

43 Bu konuda bkz. Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler,* İstanbul 1965; Mustafa Akdağ, *Büyük Celalî Karışıklıklarının Başlaması,* Erzurum 1963; aynı yazar, "Celali İsyanlarında Büyük Kaçgunluk (1603-1606)", *AÜDTCF TAD,* II/2-3 (1964), Ankara 1966, ss. 1-49; aynı yazar, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası-Celalî İsyanları,* İstanbul 1975; W. J. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion,* Berlin, 1983; Pamuk, *a.g.e.,* ss. 111-113.

len beylerbeylerine dayanmaları sonucunda, XVI. yüzyıl sonlarına doğru taşra yönetiminde, giderek artan bir biçimde, merkezde yetişmiş kişilerin taşra kökenlilere göre etkinlik kazandığı ortaya konuyor. Taşra idaresinde, *sancak* biriminin yerine *eyâlet*'in ağırlık kazanmasına yol açan bu gelişmede, sadece timar sisteminin eski önemini kaybetmesi değil, sultanların taşrayı kendilerine daha yakın kişiler eliyle yönetme arzusu da rol oynadı (Bu bağlamda Kunt, önceki dönemde merkezde kulların, taşrada da Türk aristokrasisinin egemen olduğu görüşünün yanıltıcı olduğunu tespit etmektedir).[44]

Yine bu bağlamda Fleischer'in Osmanlı bürokrasisinin XVI. yüzyılda gösterdiği gelişme ve bunun "klâsik" kalıpları zorlaması ile ilgili tespitlerini ve Abou-el Haj'ın Osmanlı devlet teşekkülünün XVI. yüzyılın ortalarından itibaren geçirdiği istihâle hakkındaki yorumlarını zikredebiliriz. Abou el-Haj, Osmanlı'daki değişimin kapsamlı bir incelemesinin, bu değişikliklerin, eşit derecede etkili olmamakla beraber, hem iç ve hem-özellikle sonraki safhalarda- dış faktörlerden kaynaklanan karmaşık bir sürecin sonucunda vuku bulduklarını göstereceğini ileri sürmektedir. Yönetici elitin kompozisyonunda önemli değişikliklerin vuku bulduğunu belirten yazar, neticede yönetici elit arasında o zamana kadar varolan güç dengesinin ve konsensüsün bozulduğunu, bunun ise merkezde, artan bir adem-i merkeziyetçilik ve erken modern sınıf temelli liyakat sisteminin sonu şeklinde tezahür eden elit-içi mücadelelere yol açtığını ileri sürer.[45]

Değişimin iç ve dış dinamiklerinin beraberce etkilediği bir alan olarak askerî sistemi zikredebiliriz. Cermen piyadesiyle başa çıkabilmek için Osmanlı ordusunda tüfek vb. ateşli silahları kullanmayı bilen asker sayısının artması gerekiyordu. Timarlı sipahilerin savaşlarda eskisi kadar etkili olmadığı görülmüştü.[46] Kanunî

44 Kunt, *Sancaktan Eyalete*, ss. 113-116.

45 Abou el-Haj, *ayn eser*, s. 12-14. Mamafih bu genel ifadelerin somut bir şekilde delillendirilmesine ihtiyaç vardır.

46 Cezar, s. 151-155; İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 48.

devrinden itibaren yeniçerilerin sayısı hızla arttırıldı; böylece bir yandan Yeniçeri Ocağı güçlenirken diğer taraftan da devşirme usûlüne aykırı olarak ocağa Türk soyundan gelenler de alınmaya başlandı.[47] Bu sürece paralel olarak, özellikle nüfus artışının da tesiriyle *çiftbozanlık* hızla artmaya başlamış, köylerini terkeden gençlerin teşkil ettiği *sekban-sarıca* (*levend*) grupları sosyal ve idarî düzeni tehdit etmeğe başlamıştı.[48] Kapıkulu sipahilerini tüfek eğitimine tâbi tutma teşebbüsünde başarısız olan merkezî yönetime karşı, Kanunî nin oğulları Bayezid ve Selim'in arasındaki mücadelede, her ikisi de, ateşli silahları kullanmayı bilen bu *sekban* ve *sarıca*ları kullanmıştı.[49] Esasen XVI. asır sonlarına doğru reâyâ arasında ateşli silahların kullanımı ve yapımı yaygınlaşmıştı.[50] Bu dönemden itibaren özellikle ümera kapılarında bu grupların sıkça kullanıldığını göremekteyiz. Hükümet, Anadolulu keskin nişançıları yüzer kişilik *sekban* ve *sarıca* birlikleri halinde teşkilâtlandırarak savaşlarda kullanmağa başladı ki, bu süretçe timarlı sipahilerin ihmal edilmesi hız kazandı.[51] Başlangıçtaki amacı, köy kökenli gençleri düşük seviyede meşrû bir askerleştirmeye tâbi tutmak olan devlet politikaları, Barkey'nin deyişiyle, 'resmî taşra kanunsuzluğu'nun 'gayriresmî taşra eşkıyalığı'na dönüşmesine yardım etti ve bu ikisi arasındaki fark da bulanıktı. Eyaletlerde denetim altında tutulması zor bir güç yaratılmış oldu ve bu güç devleti, pek çok bölgeyi merkezin denetiminden uzaklaştırmakla tehdit etmekteydi.[52]

---

47 İnalcık, *a.g.e.*, s.49, Kapıkullarının sayısında XV. yüzyıl ortalarından XVI. asır sonlarına kadar üç kat bir artış vuku buldu. (İnalcık, "Military and Fiscal...", s. 289).

48 Cezar, s.169; Akdağ, *Celalî İsyanları*, ss. 119-152.

49 Bkz. Kunt, *Osmanlı Devleti*, c.II, s.137-138.

50 Bu konuda bkz. İnalcık, "Diffusion of Firearms...".

51 İnalcık, *The Ottoman Empire*, s.48. Cezar, iki asır müddetle devletin resmî askerliğini yapan ve sayıları bir ara 100.000'e yaklaşan mirî levendler'e Osmanlı ordusu tasniflerinde yer verilmesini tenkid eder (s. VI-VII).

52 Barkey, s. 210.

Merkez ve taşra yönetimiyle askerî sistemdeki değişikliklerin malî sistemde de bazı tesirler icra etmesi kaçınılmazdı. Bir kere, ücretli askerlerin önem kazanması nakdî gelirlerin çoğaltılmasını gerektiriyordu. Merkezî hazinenin gelirlerinin arttırılması zarureti karşısında *timar* sisteminden *iltizam* sistemin doğru bir kayma meydana geldi. Esasen *iltizam* usûlü, geniş sınırlara yayılmış bölgelerden merkezî bir malî örgüt marifetiyle vergi toplamanın zorlukları yüzünden ziraî gelirlerin toplanmasında temel metod olan timar sisteminin dışında, devletin ihdas ve inkişaf ettirdiği ikinci bir metod olma yoluna çok önceden girmişti.[53] Ancak bu sistemin yaygınlıkla kullanılması ve gelirlerin yarıdan çoğunun bu usûlle toplanması XVI. asrın ikinci yarısından itibaren gerçekleşecektir. Yine bu bağlamda asrın sonlarına doğru, o zamana kadar savaş zamanlarında ve ihtiyaç duyulduğunda toplanan *avârız* vergisinin arttırılarak yıllık hale getirilmesini zikredebiliriz.[54] Gerek *iltizam* yönteminin yaygınlaşması, gerekse *avârızın* olağan bir vergi hâlini alması reâyânın sıkıntılarını arttıran gelişmelerdi. Mültezimlerin açgözlülüğünün yol açtığı tahribat sonunda devleti, XVII. asrın sonlarında *mukataa*ları *kayd-ı hayat* şartıyla iltizama vermek mecburiyetinde bırakacaktı.[55]

Gerek askerî düzendeki değişiklikler, gerekse yeni veya ağırlaştırılmış vergiler reâyâyı zor durumda bıraktığı gibi, yeterli ücret alamayan veya savaş sonrasında terhis edilen sekban ve sarıca birliklerinin eşkıyalığa başvurmaları da Anadolu'da toplum yaşantısı-

53 Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Mâlikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, haz. O. Okyar- Ü. Nalbantoğlu, Ankara 1975, s. 232.

54 Bu konuda bkz. Ö. L. Barkan, "Avârız", *İA;* İnalcık, "Military and Fiscal...", s. 313 vd.; Darling, *a.g.e* .

55 Bu konuda Genç' in yukarıda zikredilen makalesine bakılmalıdır. Bu yeni sistemin temelinde, *kayd-ı hayat* şartıyla bir yerin gelirlerini toplayan mültezimlerin, vergi kaynağının sağlıklı bir şekilde muhafazasına ihtimam göstermesinin makûl olduğu fikri yatar.

nı olumsuz yönde etkilemiştir.[56] XVI. asrın sonlarıyla XVII. asrın başlarında özellikle Anadolu'yu kasıp kavuran ve pek çok köyün terkedilmesine sebebiyet veren Celalî isyanlarında bu *sekban-sarıca* topluluklarının faal rol oynadığı bilinmektedir. Yine bu süreçteki değişikliklerin fakirleştirdiği timarlı sipahiler de Celalî kadrolarını arasında yer almışlardı. Bunlara karşı köylerinde kalıp tarımla iştigal eden halka düşen görev ise, hem devlete vergisini ödemek, hem de bu grupları beslemekti.[57]

Bu ortamda gelir kaynağı tahrip olan devlet bir yandan şiddet tedbirleriyle isyanları bastırmağa çalışırken öte yandan da *adâletnâmeler* çıkararak eyaletlerde düzeni yoluna koymağa girişmişti.[58] Bununla beraber, merkezde güç kazanan kapıkulları, daha önceden yerleşmeye başladıkları taşradaki şehir ve kalelerdeki üsleri vasıtasıyla eyâletlerde de güçlenmeye ve köylüleri ortakçı statüsüne sokarak mahlûl kalmış toprakları ele geçirmeye başlamışlardı.[59] Taşradaki kapı-kullarına karşı, onlarla rekabet içindeki sekbanlar dengeleyici bir unsur olarak ön plana çıktılar ve bunlar arasındaki rekabet XVII. yüzyıl boyunca sürdü.[60]

---

56 Bkz. İnalcık, "Military and Fiscal...", s.285-6. Öte yandan Akdağ, köylerdeki nüfusun üçte ikisinin evini terkettiğini yazmaktadır.: "Büyük Kaçgunluk", s.46. Celalî İsyanlarının kır kesiminde yol açtığı tahribatın çapı konusunda bazı tahminler yapılmışsa da bu konuda, 1576'ya ait mufassal bir tahrir defteriyle 1642'ye ait bir avârız-haneleri tespit maksadıyla yapılmış yetişkin erkek nüfusu sayımına dayanan O. Özel'in araştırması, Celalî İsyanlarından büyük ölçüde etkilenen Amasya Kazasında Akdağ'ın tahminlerini doğrulayacak ölçüde bir nüfus azalmasını ve aynı zamanda eski iskân merkezlerinin önemli bir kısmının terkedilmiş olduğunu ortaya koymuştur: *Changes* ..., s. 113 vd.

57 Bu konuda bk. Akdağ, *Celalî İsyanları*, s.16.

58 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/ 1, ss. 99- 113; Akdağ, *Celalî İsyanları*, s. 355 vd. *Adâlet- nâmeler* için bkz. H. İnalcık, "Adâlet- nâmeler", *Belgeler*, II/3-4(1965), ss. 49-142.

59 Akdağ, *Büyük Celalî Karışıklıklarının Başlaması* ,s.16.

60 İnalcık, "Military and Fiscal...". s.297 vd.

Kısaca özetlersek, XVI. yüzyılın son çeyreğinde, içeriden nüfus baskısı ve bürokratik yapıdaki değişim, dışarıdan da Amerikan gümüşünün yol açtığı fiyat artışı ve ateşli silahların yaygınlaşması vb. faktörlerin askerî ve malî sistemin değişmesine sebebiyet vermesi, Osmanlı devlet ve toplum nizamını derinden etkilemiş ve mutlak otoriteyi haiz bir sultanın idaresinde timar ve devşirme sistemlerinin damgasını taşıyan "klâsik" düzenin değişmesi kaçınılmaz hale gelmiştir. Aşağıda bu değişim hakkındaki görüşlerini ele alacağımız Osmanlı ıslahatçı müellifleri, bu değişimin sebeb(ler)ini içeride arayacaklardır. Modern tarihçiler ise daha çok Amerikan gümüşü ve savaşlarda ateşli silahların ve piyadenin ön plana çıkışının yakın etkisini vurgularlar. Yine bir kısım modern tarihçiler, nüfus artışı, köylünün aşırı vergilendirilmesi vb. sebepleri öne sürerler. Burada bütün bu fikirleri uzlaştırma gayretkeşliğini aklımıza getirmeden, özellikle *levend* gruplarının bu dönemdeki rolü bağlamında meseleye yaklaştığımızda bunların köylerinden kopmasında nüfus baskısının, hükûmetin bunları askere almasında ise ateşli silahları kullanmayı bilen askere ihtiyacın artmasının etkili olduğunu rahatlıkla öne sürebiliriz. Malî idaredeki değişim ise büyük ölçüde askerî sistemde meydana gelen değişikliklerle 1578- 1606 arasında İran ve Avusturya cephelerinde yürütülen savaşlardaki harcamalar yüzünden ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla bu değişimin, etkileri aynı derecede olmasa bile, hem iç hem de dış dinamiklerinin bulunduğu sonucuna varabiliriz.

İKİNCİ BÖLÜM

DEĞİŞİM KARŞISINDA GELENEKÇİ ISLAHAT DÜŞÜNCESİ

A. OSMANLI DEVLET VE TOPLUM ANLAYIŞI

Osmanlı Devleti bir uc beyliği olarak tarih sahnesine çıktıktan sonra ve özellikle Orhan Gazi döneminden itibaren Türk- İslâm devlet geleneği doğrultusunda kurumlarını oluşturmağa başlamıştır.[1] Osmanlıların kuruluş döneminde Bizans'ın tesirinin mahiyeti tartışmalıdır; ancak Osmanlı Devleti'nin Türk-İslam devlet geleneğine dayandığını söylemekle Bizans'ın dolaylı ya da doğrudan tesirlerini

1 Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile ilgili olarak artık klâsikleşen F. Köprülü *(Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu,* İstanbul 1981) ve P. Wittek'in *(Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu,* çev. Güzin Yalter, İstanbul 1971) 1930'ların ortalarında yazılan eserleri yanısıra Wittek'in "gazi tezi"ini, yani devletin gaziler tarafından ve gaza saikiyle kurulduğu fikrini eleştiren R.P. Lindner'in tartışmalı eserine *(Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia,* Bloomington 1983) ve Halil İnalcık'ın Köprülü ve Wittek'in açıklamalarındaki eksik noktaları tamamlayan çalışmasına ("The Question of the Emergence of the Ottoman State", *International Journal of Turkish Studies,* II/2 (1981-82), ss. 71-79) bakılmalıdır. Bu konudaki bazı yeni tartışmaları şu yazımızda değerlendirdik: "Osmanlı Devletinin Kuruluşu Meselesi Üzerine Bazı Görüşler", *VI. Osmanlı Sempozyumu,* Ankara 1992, ss. 5-12[Bu eserin tashih aşamasında Cemal Kafadar'ın aynı mesele hakkındaki şu mükemmel çalışması yayınlandı: *Between Two Worlds-The Construction of the Ottoman State,* Berkeley, Los Angeles, London 1995].

gözardı ediyor değiliz. Esasen Bizans ve Sasanî geleneklerinin dolaylı etkileri, doğrudan Bizans tesirlerini pek önemsemeyen F. Köprülü tarafından da dile getirilmişti.[2] Osmanlı devlet ve hükümranlık anlayışını ele alırken, bu anlayışın temelde bir yanıyla Orta Asya Türk geleneğine, diğer yanıyla da yakındoğu devlet anlayışını özümsemiş İslâm devlet geleneğine dayandığını söyleyebiliriz.[3]

Klâsik dönem Osmanlı devlet anlayışı daha önce Halil İnalcık tarafından Tursun Bey'in fikirleri çerçevesinde izah edilmişti.[4] Burada Tursun Bey'e ilâveten Lütfi Paşa ve Kınalızâde Ali'nin eserlerinden de yararlanarak konuyu ele almağa çalışaca-

---

2 *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te'siri Hakkında Bazı Mülahazalar,* İstanbul, Ötüken Yayınları, 1981.

3 Bu konuda bkz. H. İnalcık, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usûlü ve Türk Hakimiyet Telâkkisiyle İlgisi", *A.Ü Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* XIV/1 (1959), ss. 69-95; B. Lewis, "İslam devlet müessese ve telâkkileri üzerinde bozkır ahalisinin tesiri", çev. S. Tuğ, *İTED,* II/2-4(1960), ss. 209-230; Kemal Karpat, "The Land Regime, Social Structure and Modernization in the Ottoman Empire", *Beginnings of Modernization in the Middle East,* ed. W. Polk-R. Chamber, Edinburgh- Chicago, 1968, ss. 69-90. İslam siyasî düşüncesinin oluşumu için bkz. Harun Han Şirvanî, *İslam'da Siyasî Düşünce ve İdare Üzerine Araştırmalar,* çev. Kemal Kuşçu, Ankara 1965; Lambton, *a.g.m.;* W.Montgomery Watt, *Islamic Political Thought,* Edinburgh 1968; W.Barthold-M.F.Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi,* 3. bs. Ankara,1973.

4 H. İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş-Örfî Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları" *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* XIII/2 (1958), ss.102-126, daha ziyade ss.125-126; aynı yazar, "Osmanlı Padişahı", *SBFD,* XII/4 (1958), ss.68-79; aynı yazar, "Tursun Beğ, Historian of Mehmed the Conqueror's Time", *WZKM,* 69,1977, ss.55-71. Bu konuda ayrıca bkz. Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyâsetnâmeleri,* Kayseri 1987. Tursun Bey'in *Târih-i Ebu'l-Feth* adlı eserinin Mertol Tulum neşrinden yararlandık (İstanbul 1977). Eserin faksimile neşri ve İngilizce özeti için bkz. H. İnalcık-R. Murphey, *The History of Mehmed The Conqueror,* Minneapolis-Chicago 1978. Bu konuda yeni bir çalışma için bkz. Kenan İnan, *A Summary and Analysis of the Tarih-i Ebü'l Feth (History of the Conqueror) of Tursun Bey* (1488), Doktora Tezi, Manchester Üniversitesi, 1993.

ğız.[5] Tabiatıyla Osmanlı devlet ve toplum anlayışının dayandığı temel eserler Tursun Bey'den önce de Anadolu'da bilinmekteydi. Meselâ, İranlı Keykavus bin Kabus'un meşhur eseri *Kabusnâme* Mercimek Ahmed tarafından Türkçeleştirilip II. Murad'a takdim edilmişti. Hatta, daha önceden Aydınoğlu Umur Bey için Türkçeye çevrilen *Kelile ve Dimne* I. Murad'a manzum hale getirilerek sunulmuştu.[6]

Tursun Bey devletin kökenine dair fikirlerini, Hâce Nâsıruddin Tûsî, (öl. 1273)'nin *Ahlâk-ı Nâsırî*[7] ve Fârâbî (öl. 950)nin *el-Medinetü'l-Fâdıla*[8] adlı eserlerinden naklen ortaya koymuştur. Yazar, devrinin telâkkilerine uygun olarak insanlar arasındaki nizamı korumak ve her insanı kendi kabiliyetine uygun bir mevkide tutmak için bir padişahın şart olduğu görüşünden hareket eder. Zira, eğer insanlar tabiatları gereği bırakılsalar pek çok düşmanlıklar meydana gelir ve düzenin devamının şartı olan yardımlaşma gerçekleşemez.[9] İşte bu yüzden *tedbîr* gereklidir; *tedbîr* ise kaynağı itibariyle *siyâset-i ilahî* (şeriat) ve *siyâset-i sultânî* (yasağ-ı padişâhî veya örf) olmak üzere iki çeşittir.[10]

---

5 Kınalızâde Ali, *Ahlâk-ı Alâî,* Kahire 1248, 3. cilt; Lütfi Paşa, "Âsaf-nâme-i Vezir Lütfi Paşa", yay. Ahmet Uğur, *İİED,* IV (1980), ss. 243-258.

6 Genelde Osmanlı düşünce tarihi hakkında olmakla beraber Osmanlı siyasi düşüncesinin ana hatlarını ve problemlerini ortaya koyan bir çalışma için bkz. A. Yaşar Ocak, "Düşünce Tarihi", IRCICA tarafından hazırlanan *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* adlı eser içinde yayınlanıyor. Bu çalışmadan yararlanmama izin verdiği için değerli hocama teşekkür ediyorum.

7 Tûsî ve eseri için bkz. H. Z. Ülken, *İslam Felsefesi,* Ankara 1967, ss. 131-138.

8 Fârâbî için bkz. A. Adnan Adıvar, "Fârâbî", *İslam Ansiklopedisi. El-Medinetü'l-Fazıla*'nın çevirisi için bkz. Ahmet Arslan, (çev.), Ebu Nasr el-Fârâbî, *el-Medinetü'l-Fazıla,* Kültür Bakanlığı Ankara 1990.

9 Tursun Beğ, *Târih-i Ebu'l-Feth,* haz. Mertol Tulum, İstanbul 1977, s. 12. Krş. Nizamülmülk, *Siyasetnâme,* yay. M. A. Köymen, Ankara 1982, s.11; İbn Haldun, *Mukaddime,* haz. S. Uludağ, c. I, İstanbul 1982, s. 271 vd.

10 Tursun Beğ, *aynı yer.*

Tursun Bey'in fikirleri her toplumda mutlak otoriteye sahip bir idarecinin varlığı gereğini ispata yöneliktir ve bu yönüyle klâsik İslam yazarlarının görüşleri doğrultusundadır. Bu idarecinin koruduğu değerler ise sosyal nizam ve adâlet altında emniyetin sağlanması idi.[11] Böylelikle, İnalcık'ın isabetle belirttiği üzere, Osmanlı hükümdarının mutlak kudreti, "Hükümdar askersiz kuvvet sahibi olamaz; parasız asker olmaz; tebânın refahı olmadan para olmaz ve adâlet olmadan halk müreffeh olamaz" şeklindeki eski doğu vecizesinde ilâve destek buluyordu.[12] *Kelile ve Dimne*'nin Arapça'ya çevrilmesinden sonra İslamî dönem siyaset-nâmelerinde de görülen ve *daire-i adliye* olarak adlandırılan bu formülü Kınalızâde'nin *Ahlâk-ı Alâî*'sinde şu şekilde buluyoruz:[13]

Adldir mûcib-i salah-ı cihan; cihan bir bağdır dıvarı devlet; devletin nâzımı şeriattır; şeriata hâris olamaz illâ melik; melik zapteylemez illâ leşker; leşkeri cem' edemez illâ mal; malı cem' eyleyen reâyâdır; reâyâyı kul eder padişah-ı âleme adl.

Bu bağlamda, iktidar ile adâlet arasında karşılıklı bir bağımlılık mevcuttu ve iktidarın keyfî bir şekilde kullanılması gayrımeşru addedilirdi.[14] Düzenli bir toplum hayatının devamı için bir padişahın lüzûmu ve temel bir yönetim ilkesi olarak *daire-i adliye*'nin yanısıra Osmanlı devlet anlayışının diğer esaslarını Lütfi Paşa'nın *Âsafnâme*'sinden izleyebiliriz.[15] Paşanın görüşlerinin özellikle kendisinden sonra yazılan siyâsetnâme ve ıslahat risâlelerini büyük ölçüde etkilediği anlaşılıyor.

---

11 *Aynı eser,* s. 15-18.

12 "The Nature of Traditional Society", *Political Modernization in Japan and Turkey,* ed. R. E. Ward-D.Rustow, Princeton 1964, s.43.

13 C. III, s.49.

14 Bkz.H. İnalcık, "State and Ideology under Sultan Süleyman I", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire-Essays on Economy and Society,* Bloomington 1993, s.71.

15 Bundan sonra Lütfi Paşa'nın fikirlerine atıfta bulunurken Ahmet Uğur neşrinin sayfa numaralarına metin içinde atıfta bulunacağız.

Paşa'ya göre padişah nedimleriyle fazla içli-dışlı olmamalı, veziriâzam, padişahı paraya meyletmekten korumalı ve veziriâzamın padişaha arzettiği işler geri döndürülmemelidir(s.245). Veziriâzam kul taifesine tedbirli ve zâbıt kimseleri ağa, akıl ve idrâk ehli olanları kâtip tayin etmelidir; çünkü kul mazbut olamayınca vezir rahat edemez(s.245). Devlet idaresinde bulunanlar için rüşvetin "marâzı bî-ilac" olduğunu belirten Paşa, buna karşı kanaatkârlığı tavsiye eder. Bir başka husus da veziriâzamın gerek ehl-i divanın gerekse ulemânın meseleleriyle yakından ilgilenmesi ve *erbâb-ı menâsıb*'ın, yani devlet görevlilerinin hiyerarşisini bilmesi gereğidir(s. 246-47).

Narhın yani fiyatların tesbit ve denetlenmesinin önemli işlerden olduğunu belirten Paşa, bu işe özen gösterilmesini öğütler. Ayrıca mansıp sahipleri tüccarlık ve esnaflık ile uğraşmamalıdır. Aynı şekilde ata ve dededen sipahizâde olmayanlar sipahi yapılmamalıdır. Çünkü bu yol açılırsa herkes sipahi olmak ister ve raiyyet kalmaz. Bu ise toplumun nizamının altüst olmasına yol açar(s.248). Açıkça görülüyor ki Paşa toplum düzeni için, *erkân-ı erbaa* yani dört direk olarak adlandırılan sınıf mensuplarının (asker, ulemâ, tüccar ve esnaf ve reâyâ) kendi yerlerinde kalmalarını savunmuştur.[16]

Lütfi Paşa'nın şikâyet konularından birisi de bir kimsenin haksız yere mansbından azledilebilmesidir(s.248). Osmanlı devlet idaresinde nasb ve azillerdeki temel kuralın güvencesizlik oluşu esasen devşirme-bürokratların geniş yetkilerini dengeleme amacına yöneliktir ve bu durum onların en fazla şikâyet ettikleri hususlardan biri olmuştur.

Paşa'nın hazine tedbirleriyle ilgili fikirleri şöyle özetlenebilir: Gelirin masraftan fazla olması için kul tâifesini çoğaltmaktan kaçınmalıdır. Veziriâzam akıllı ve tedbirli bir kişiyi defterdar tayin edip onun müstakil hareket etmesini sağlamalıdır. Diğer bir tedbir ise *mukataa* (hazineye ait belirli gelir birimi)ların *iltizam* (yani en

16 Köprülü bu anlayışın Sâsânîlerden miras kaldığına işaret eder: *Bizans Müesseselerinin..*, s.168-170, not 308.

yüksek fiyatı öneren özel bir şahsa verilmesi yerine) *emanet* (yani resmî bir görevli marifetiyle) ile idare edilmesidir (s. 250-51).

Paşa'nın reâyâya ilişkin görüşleri şöyledir: Reâyânın defteri düzenli bir şeklide tutulmalı ve *tahrir* (vergi nüfusu ve vergi sayımı) usûlü muntazaman uygulanmalıdır. Ayrıca, bir yerin halkı zulûm yüzünden kaçıp başka bir yere göçse tekrar eski yerine döndürülmelidir (Bu husus sancak kanunnâmelerinde de kayıt altına alınmıştır). Aksi halde memleket harap olur. Reâyâya kaldıracağından fazla yük yüklenmemesini tavsiye eden Paşa, reâyâdan biri hizmetleri karşılığında sipahi veya danişmend olsa bile akrabasının yine raiyyet kalması gerektiğini savunur. Aslında reâyâya fazla yüz vermemelidir. Malı çok olabilir, buna bir şey denemez; ancak "libâsda ve esbâbda ve atda ve emlâkde sipahi gibi tezyin ettirmemek" gerekir (s.252). Görülüyor ki bu görüşler tamamen statüye önem veren bir anlayışın yansımalarıdır.

Özetlemek gerekirse Paşa'nın fikirleri, padişahın âdil, gerek veziriâzam ve gerekse üst makam sahiplerinin müstakil (özerk) olması; sosyal düzenin sıhhati için tabakalar arasında kural dışı geçişlerin vuku bulmaması, kanunların sıkı bir şekilde uygulanması gibi esaslara dayanmaktadır.

Sonuç olarak şunlar söylenebilir: Osmanlı devlet anlayışı temelde toplum nizamının devamı içi bir padişahın gerekliliği ve bu padişahın ülkeyi adâletle yönetmesi fikrine dayanır. Yine nizamın devamı için toplum tabakalarının kendi işleriyle meşgul olması ve tabakalar arasında kanun ve kurallara aykırı geçişlerin olmaması şarttı. Tabiatıyla bu teorik görüşlerin uygulamaya aynen yansıyıp yansımaması bir başka meseledir.

B. OSMANLI NASİHATNÂME-ISLAHAT LÂYİHALARINA GÖRE ÇÖZÜLME

Osmanlı devlet ve toplum yapısında XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmaya başlayan değişimler öncelikle biz-

zat Osmanlı devlet adamları tarafından farkedildi ve bunların sebepleri ve mahiyeti konusunda fikirler öne sürülmeye başlandı. Hatta, Lütfi Paşa'nın *Âsaf-nâme*'sinde dahi XVI. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan nasihatnâme/ıslahat lâyihası türünün başlangıçlarını görmek mümkündür. Kaynaklar kısmında tanıttığımız eserlerin yazarları, yukarıda ana hatlarını özetlediğimiz klâsik devir Osmanlı devlet ve toplum anlayışı çerçevesinde karşılaştıkları olayları yorumlamaya ve "nizâm-ı âlem"in bozulması olarak algıladıkları değişiklikleri düzeltmeye matuf ıslahat projelerini kaleme almaya başladılar. Aşağıda bu eserleri tek tek ele alarak her birinde özellikle vurgulanan hususları tebarüz ettirmeye çalışacağız. Bir sonraki bölümde ise bütün bu eserlerde ortaya konan görüşlerin genel bir değerlendirmesine veya bir başka deyişle ıslahat literatürünün analitik bir biçimde değerlendirilmesine gidilecektir. Şimdi Gelibolulu Musafa Âli'den Defterdar Sarı Mehmed Paşa'ya kadar ele aldığımız yazarların görüşlerine geçelim.

1. Nushatü's-Selâtîn'e Göre Çözülmenin Sebep ve Belirtileri

Esas itibariyle bir nasihat kitabı olan eserin girişinde, iyi bir idarenin temel ilkeleri ve bir devletin çökmesine sebep olan durumlar üzerindeki klâsik görüşler tekrarlanmıştır. Meselâ, adâlet, mansıpları ehline tevdi etmek, padişahın işlerle bizzat meşgul olması, zulme rıza göstermemek, narha dikkat etmek, fukaranın rahatını sağlamak vb. hususlara dikkat çekilmektedir. (Tietze(neşr.), I. s.90 vd.).[17] Daha sonra ise, bu teorik görüşleri destekleyen bazı somut

17 Bu fikirler esasen Kur'an'dan mülhemdi. Meselâ, Nisâ süresinin 58. ayetinde mealen şöyle denilmektedir: "Gerçekten Allah, size emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hüküm vermenizi emreder. Hakikaten Allah bununla size ne güzel öğrüt veriyor. Şüphe yok ki Allah hükkümlerinizi hakkıyla işitici, emanete ait işlerinizi hakkıyla görücüdür. ", *Kur'an-ı Kerim ve Meal-i Âlisi*, haz. A. Fikri Yavuz, İstanbul tarihsiz, s89.

örnekler verilmek suretiyle Osmanlı devlet düzeninde çürümenin başladığına dikkat çekiliyor. Dolayısıyla Gelibolulu Mustafa Âlî, çözülmenin, eserini yazdığı 1581'den bir müddet önce başladığını tespit etmektedir.

Esasen Âlî'nin bu hususta ki fikirleri devrinin (Selânikî ve Hasan Kâfî gibi) diğer bazı şahsiyetleri tarafından da paylaşılmakla beraber onu farklı kılan nokta gözlemlerini keskin bir tenkidî üslûpla kaleme almış olmasıdır.[18] Âlî'nin "ihtilâl" yorumunda, Fleischer'in isabetle belirlediği üzere *kanun* kavramı merkezî bir yer tutar. *Kanun-ı kadîme* aykırı icraatlara karşı sert eleştiriler yöneltmekle birlikte, bazı durumlarda ehliyet ve liyakatini ispatlamış kişilerin kanuna aykırı olsa da üst makamlara getirilebileceğini savunabilmektedir. Bu bağlamda onun bazan kanun kavramını kendi şahsî emelleri doğrultusunda yorumladığı da söylenebilir.[19]

Kanuna aykırı gelişmelerin ve ülke düzeninin bozulmasının padişahtan gizlendiğini öne süren yazar, doğru sözlü bir kulunu musahib edinmesini padişaha tavsiye eder (c.I, s. 93). O'na göre *ihtilâl*in en önemli sebeplerinden biri, aşağı kimseler (*edanî*)in yüksek mevkilere getirilmesidir. Bilinmelidir ki, bazı ülkeler zâlim vezirler yüzünden batmıştır. Esasen Kur'an'ın "Bir kavim kendi hâlet-i ruhiyesini değiştirmedikçe Allah onların hâlini değiştirip bozmaz" (13:11) şeklindeki ihtarına göre hareket etseydiler, Allah onların ülkesine *fetret* ve *ihtilâli* revâ görmezdi (c.I, s.96-97).[20] Çözülmenin bir diğer sebebi de âlimlere ilgi gösterilmemesi ve adâletin ihmal edilip zulme yönelinmesidir (c.I, s. 101-104).

---

18 Fleischer, Âlî'nin *Nushatü's-Selâtîn*'i değişikliklerin henüz kendilerini hissetirmeye başladığı bir devirde yazdığına işaret etmektedir: *Bureaucrat and Intellectual*, s. 101.

19 *A.g.e.*, s. 96.

20 Bu âyet ötedenberi bir devletin yıkılış sebebini izah etmek için kullanılmıştır. Bkz. Harun Han Şirvanî, s. 35. Osmanlı nasihat yazarları da bu âyete atıfta bulunmuşlardır. Krş. Hasan Kâfî (İpşirli neşri), s.248; Veysî, *Hâbnâme*, s. 45.

Eserin, konuyu müşahhas bir şekilde ele alan, kanunlara aykırı olarak ortaya çıkan *bid'at*lerle ilgili ikinci bölümünde yazar bunları *sekiz tarîk* üzere alıp incelenmiştir.

Birincisi, bir çok insanın bulunduğu mevkiden daha üstünü istemeleridir. Bunların istediklerini elde etmeleri halinde ise *müstahıkk*, yani kanunlara göre gerçek hak sahibi olan kişiler huzur ve rahatlarını kaybederler; *edânî* ile *eâlî*, yani aşağıdakilerle yukarıdakiler yer değiştirirler(c.I, s.163). Nitekim, kadılar rüşvet yoluyla mal defterdarlıklarına[21] gelmeye başlamışlardır. Halbuki bu makam bilgili ve şerefli kimselere verilmelidir. Bunun içindir ki, Sultan Süleyman Han kadıların defterdar olmasına izin vermez ve "her kişi kendü tarîkınden yarlığanur deyu tarîk-i ilmden hurûclarını revâ görmezlerdi" (c.I, ss. 164-165).[22]

İkinci olarak, mansıplar iltizamla verilmemeli ve aşağı kimselerin yüksek makamlara çıkmalarına ortam hazırlanmamalıdır. Zira, mültezimlerin âmilleri (vergi toplayıcıları), tıpkı koyunun tuza seğirtmesi gibi, reâyâya musallat olurlar. Bunlar efendilerine yaranmak için her türlü kötülüğü yapmaktan çekinmezler (c. I, ss. 168-169).

Üçüncüsü, fetih olmaksızın bir beylerbeyliğin ya da sancağın ikiye ayrılmasıdır. Bu durum o beylerbeylik veya sancaktaki reâyânın azalmasına ve fakir halkın üzerine daha fazla teklifler (vergiler) yüklenmesine müncer olur. Yine, beylerbeyinin gücü sancakbeyi, sancakbeyininki de zaim seviyesine düşeceğinden bu durum halkın dağılmasına da yola açabilir (c. I, ss. 169-174).

---

21 Mal defterdarı veya hazine defterdarı eyaletlerde devlete ait gelirleri tahsil ve hesaplarını düzenlemekle görevli memura verilen addı. Bkz. M.Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul 1971, ss. 394-95.

22 Âlî, kadıların sancakbeyi veya beylerbeyi yapılması halinde asker ve reâyânın huzursuz olacağını, bu makamların gerçek sahiplerinin de bu durumdan tiksinerek bir daha bu mansıplarda görev yapmayacağını ileri sürer (c.I, ss. 165-167).

Dördüncüsü, din ve devletin dayanağı olan ulemâ zümresinin düzeninin ve mansıplarının silsilesinin bozulmasıdır.[23] Bunların *ihtilâli,* öteki bütün yollara sirayet edip halkın bazı yakışıksız benzetmelerle yolunu şaşırmasına sebep olabileceğinden, önemle üzerinde durulması gereken bir konudur. Bu zümreye mensup kişilerin idareciler elinde oyuncak haline gelmesi önlenmeli ve ilmiye mansıplarının tevcihinde herhangi bir idareciye yakınlık yerine *liyakat* ve *istihkak* gibi ölçüler hakim olmalıdır (c.I, ss. 174-177).

İşaret edilmesi gereken bir başka husus da, doğru dürüst okuma yazma bilmeyen kişilerin bir şekilde ilim yoluna girmeleridir. Öyle ki, bazan ölen bir kadı'nın vârisleri, babalarından kalan dânişmendlere ilişkin deftere, rüşvet karşılığında pek çok kişiyi kaydetmekte ve böylece bir çok *etrâk-i mezmûmü'ş-şiyem* (huyları kötülenmiş türkler)[24] kadılık mesleğine girmektedir. Bunlar da, *mülâzemet* için verdikleri paraları çıkarmak için şeriate aykırı hükümler vermekten çekinmezler (c.I, 178-180).

Beşinci husus, vezir oğlu olanlara babalarının vezareti esnasında beylerbeylik verilmemesidir. Esasen *selâtin-i selef* buna ruhsat vermemişlerdir. Zira bu şekilde beylerbeyi olanlar babalarına güvenerek zulüm yapabilir; ayrıca, serhadlerde görev yapmış le-

23 Bu konuda ve özellikle ilmiye mensuplarının dereceleri ve mülkî ve askerî rütbelerle eşdeğerliliği hususları için bkz. İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı,* Ankara 1965, ss. 271-285. Yine klâsik dönem Osmanlı uleması ve ilmî zihniyeti konusunda bir çalışma için bkz. M. Hulusi Lekesiz, *Osmanlı İlim Zihniyetinde Teşekkül-Değişme-Çözülme (XV-XVII. Yüzyıllar),* H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1989. Osmanlı ilim anlayışını ve pratiğini bir külliye çerçevesinde ve tarihî gelişim süreci içinde ele alan yeni bir araştırma için bkz. Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi,* H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1993.

24 Buradaki *Türk* kelimesi, tıpkı "etrâk-i bî-idrâk"de olduğu gibi, etnik bir anlam taşımaktan ziyade, cahil ve kaba kişiler için kullanılmaktadır.

vend-meşreb kişilere ülkenin iç kısımlarında (iç-illerde) beylerbeylik vermek de mahzurludur (c.I, ss. 180-182).

Altıncı olarak sikke ahvaline dikkat edilmelidir. Zira sikke, hutbe ile birlikte hükümranlığın en önemli sembollerindendir. Kaldı ki, sikke dolaşım özelliği itibariyle hutbeden de önemlidir. Halbuki artık piyasayı kırkık (yani içindeki gümüş miktarı azaltılmış) akçeler kaplamıştır. Sikke farklı şekillerde muamele görmektedir. Padişah bu konuya eğilerek parayla ilgili işlerin *üslûb-ı sâbık* üzere yürütülmesini temin etmelidir (c. I, ss. 182-185).

Yedinci olarak, timar ve zeametlerin vezirlerin, beylerbeyilerin ve sancakbeylerinin adamlarına verilmesi engellenmelidir. Kanûn-ı kadîm'e aykırı olan bu tür tasarruflar, beylerbeylerinin adamlarından başkasına ve özellike gerçek hak sahiplerine mahlûl timar kalmamasına sebebiyet vermektedir. Eğer padişah bu işleri eski kanunlara göre yoluna koyarsa, aşağı kimseler üst makamlara çıkamaz ve hazine gelirlerinin uygun olmayan yerlere dağıtılması da önlenir (c. I, ss. 185-186).

Daha sonraki risâle yazarlarının da ısrarla üzerinde durduğu ve timar ve zeametlerin *ekâbir sepetine girmesi*[25] olarak vasıflandırdıkları bu durum, yani eyâlet ve sancak yöneticilerin çeşitli yollarla, hatta ölmüş adamlarının üzerine bile zeamet ve timarları kaydettirerek bunları kendi ellerinde tutmaları, Âlî'ye göre her şeyden çok ihtilâl yani karışıklık sebebidir. Onun içindir ki, padişah gecikmeksizin bu konuyla ilgilenmeli ve bu tür kanunsuz işleri yasaklamalıdır (c. I, s. 187).

Sekizinci tarîk'de aynı husus, sipahi ve züema (zaimler) taife-

25 *Sepet timarı* tâbiri, sahiplerinin ölümü veya başka bir sebeple mahlul kalmış timarlarla ilgili kağıtların beylerbeyinin yanında bekleme dosyası mahiyetindeki bir sepette saklanmasını ifade etmekterdir. Bkz. Pakalın, *a.g.e.*, III, s. 175; Murphey, *Kanûnnâme-i Sultanî li Aziz Efendi*, s. 59. Bu tip timarlar zamanla idarecilere yemeklik olmuştur. Krş. *Kitâb-ı Müstetâb*, s. 15; *Koçi Beğ Risâlesi*, s. 53.

sinin zayıflamasının bir sebebi olarak ele alınmaktadır. Bu durum, mansıpların münasip ve gerçekten hak sahibi kimselere değil, levendlerle ekâbir kullarına kalmasına yol açmaktadır (s. 187).[26] Timar ve zeametlerle ilgili yolsuzlukları önlemek için Padişah adâlet üzere yeni bir kanun çıkarmalıdır. Böylece, sınırlardaki ulûfelilerden timara çıkanların, değişiklik (tebdil) bahanesiyle iç bölgelere gelmeleri önlenmelidir. Böylece sipahi ve züema taifesi giderek yeniden kuvvet kazanabilir ve timar ve zeametler ekabir kullarından korunabilir (s.188).

Özetle Âlî, her sahada kanuna aykırı uygulamalara son verilerek düzenin yeniden işlerlik kazanmasını ve padişahın ülke işleriyle bizzat ilgilenmesini tavsiye etmektedir.

2. Hırzü'l-Mülûk'ta Bozulmanın Sebepleri ve Yapılacak Islahat

Eserin giriş kısmında yazar, dünya saltanatı ve hilafetinin Allah'ın bir emaneti ve bu makamda oturanların en üstün ve âdilinin de Hz. Muhammed olduğunu belirtir. Vezirliği dört halifenin makamına benzeten yazara göre bu makama gelenlerin para ve mala düşkünlük göstermeyip yoksulların durumuyla ilgilenmeleri ve hazine gelirlerini arttırmağa çalışmaları gerekir (s. 173-174).

Yavuz Sultan Selim ve Fatih Sultan Mehmed'den sitayişle bahseden yazar, Yavuz'un başarısının temelinde Allah'a tevekkül etmesinin ve hayırlı işlerde "bu kanûn-ı Osmanî'ye muhaliftir dimeyüp heman icra idüp Selatin-i izam her ne iderlerse kanun olur" (s. 175)(altını ben çizdim) diye buyurmasının yattığını vurgular.

Birinci fasılda padişahın durumu ele alınmaktadır (ss. 176-183, tıpkıbasım v. 11a-26a). Padişaha ilk lazım olan şey salah, adâ-

26 Âlî'nin bu şikayetleri, *levend* taifesinin XVI. yüzyılın son çeyreğine girilirken kazandığı önemi yansıttığı gibi, kapılarında bunları istihdam eden beylerbeylerin aynı dönemde kendi güçlerini nasıl arttırdıklarını da göstermektedir.

let, felâh ve diyânet üzere bulunmaktır. Saltanatın bekası adâlet ve yarar asker iledir; askerin bağlılığı ise hakkına göre dirlik verilmesiyle elde edilir. Bunun için de çok ülkeye ve yeterli hazineye sahip olunması gerekir. Bu takdirde ülkedeki kasaba ve köylerin çoğunluğunun padişah hassı, timar ve zeamet olması gerekir. Halbuki artık bunların çoğu vakıf veya mülk olmuştur. Yazar bu bağlamda özellikle vezirlerin ilyazıcılarına hangi hileli yollarla köylerin gelirlerini düşük göstererek bilahere bunların kendilerine temlik edilmelerini sağladıkları ve sonra da kendilerine temlik olunan köylerle hemhudut olan diğer köylerdeki timar veya zeamet topraklarını nasıl peyderpey ele geçirdiklerini ayrıntılı olarak anlatır. Vezirlerin bu şekilde elde ettikleri mülkleri vakfetmelerinin önüne geçilmesini savunan yazar, temelde, daha sonra aynı konuya değinen nasihat yazarlarına öncülük etmiş sayılabilir.

Padişah tahta çıkmadan önce ülkedeki vezirlerin ve beylerbeylerinin durumlarını iyice araştırmalı, onları türlü şekillerde denemeli ve içlerinden en ehil olanını veziriâzamlığa getirmelidir. Hazinenin durumunu incelemeli ve ülkedeki mansıpların defterini her zaman huzurunda bulundurmalıdır. Halkın arzularını kabul etmelidir; unutulmamalıdır ki, reâyâ padişaha Allah'ın emanetidir (s. 182).

Vezirlerin durumunun ele alındığı ikinci fasıl'da (ss. 183-185) yazar, veziriâzamlığa dürüst, âdil, dindar ve tokgözlü bir kişinin getirilmesini, veziriâzamın ise bilmediği konularda bilenlere sorarak, hazineyi çoğaltmaya, halkı korumaya ve ülkeyi bayındır hale getirmeye çalışması gerektiğini belirtir. Özellikle para hırsı yüzünden bazan vezirlerin düşmandan rüşvet alarak kolayca ele geçirilebilecek yerlerin fethini türlü bahanelerle engellediğini anlatan yazar, veziriâzamın adamlarından yalnızca kethüdasının 35-40.000 akçe zeamet tasarruf edebileceğini, diğer adamlarına ise haslarından ulûfe verilmesi gerektiğini söyler.

Beylerbeyleri, ümerâ ve askerler ile ilgili üçüncü fasıl'da (ss. 185-189), beylerbeylerinin tayin edildikleri vilayete vardıklarında oradaki kadıları yoklayarak onlara, halka zulüm edenleri padişaha

bildirmelerini belirtir. Reâyânın korunmasına dikkat etmesi gereken beylerbeyi haksız yere timar ve zeamet sahibi olanları da ortaya çıkarmalıdır. Yeniçerilerin terakkilerinin makul bir kanûna tâbi olduğunu ve en fazla sekiz akçeye kadar çıktığını belirten yazar, halbuki zeamette böyle bir sınır olmadığından bir kaç yıl içinde 2-3 bin akçelik bir timarın 40-50 bin akçelik bir zeamete dönüşebildiğini, bunu önlemek içinse zeametlerin 30 bin akçeden yukarı çıkmamasını salık verir. Yalnızca alaybeyleri, dergâh-ı âli müteferrikaları vb.nin zeametleri 35-50 bin akçe arasında olmalıdır.

Kendi zamanında vezirlerden, beylerden ve diğer büyük ve küçüklerden korkunun kalktığını, herkesi para ve mal hırsının kapladığını belirten yazara göre rüşvet yüzünden *ecnebiler* timarları ele geçirmeye başlamış ve gerçek hak sahipleri mağdur olmuşlardır (s. 187). Beylerbeyilere niçin böyle yaptıkları sorulduğunda onlar : "Ya nice idelüm ? Altı ayda bir vezir-i a'zama bu kadar bin filori göndermek lazımdır.... " derler. Yani beylerbeyiler, veziriâzama verdikleri rüşveti çıkarmak için timarları rüşvetle tevcih eder olmuşlardır. Bu durumda zulmü ortadan kaldırmak mümkün müdür? Bunu önlemenin tek yolu mahlul beylerbeyiliklere veziriâzamın istediği kişilerin değil, bizzat padişahın bulup seçtiği dürüst va âdil kişilerin getirilmesidir. Padişah beylerbeyilere sıkı sıkı tenbihde bulunarak onların rüşvetten kaçınmalarını, halka müşfik davranmalarını ve şeriatın gereklerine göre hareket etmelerini sağlamalıdır.

Dördüncü fasıl'da (ss. 189-201) ulemâ, şeyhler ve seyyidlerin durumları ele alınır. Öncelikle ulemâ ve fuzelânın toplum içindeki üstün mevkiine değinen yazar Fatih'in ulemâya verdiği önemi hatırlatır. Halbuki yazarın zamanında bunların düzeni de bozulmuş, mansıplar istihkak ve merâtibe göre değil rüşvetle verilir olmuştur. Daha sonra padişah hocasının ve şeyhülislamın sahip olması gereken vasıfları ve yapması gereken işleri anlatan yazar bundan sonra da dânişmend olmak iseyen kişilerin öğrenim aşamaları üzerinde durur. Kendi devrinde ilmin temeli olan Sarf ve Nahiv'i okumamış cahillerin rüşvetle üç dört yıl içinde danişmend olup, sonunda mü-

lâzemet gereğini de yerine getirdikten sonra kadılık makamına ulaştıklarını belirtir. Rüşvetle kadı olan kişinin fetvası caiz olmadığı halde ülkedeki kadıların çoğu rüşvet ve şefaatle bu görevlere getirilmiştir.

Kazaskerlerin makamlarını kaybetmek korkusuyla vezirî-âzamların isteklerine boyun eğdiklerini, halbuki ilmiye mansıplarını tevcih ederken padişahın buyruklarına aykırı davranmamaları gerektiğini vurgulayan yazar, müderrisliklerin çoğunun da ilim sahiplerinin değil, ya birilerine kapılananların ya da sırf molla çocuğu oldukları için müderris yapılanların eline geçtiğinden şikâyet eder. Şeyhlerin sahip olmaları gereken vasıflara da değinen yazar, bunların etrafında fazla sayıda sufilerin bulunmasının fetret zamanlarında tehlike arzettiğini, nitekim Kızılbaş olaylarının ilk çıkışında bunun görüldüğünü ileri sürer (s. 198).

Bu bölümün (ve mevcut metnin) son kısımında yazar, peygamber soyundan olan seyyid ve şeriflerin durumunu ele alır.[27] Önce seyyid ve şeriflerin yüksek makamlarına temas eden yazar daha sonra aslında seyyidlik ve şeriflikle alâkası olmayan pek çok kişinin sırf vergi vermekten kurtulmak için başlarına yeşil sardıklarını, vilâyet kâtiplerinin de rüşvet karşılığında bunları seyyid olarak yazmasının sipahi tâifesine haksızlık olduğunu vurgular. Nakîbü'l-eşrafların bu duruma dikkat etmesi ve *müteseyyid*leri gerçek seyyidlerden ayırdetmeye özen göstermesi gerekir. Taşradaki durumu yoluna koymak için de seyyidlerden dürüst ve dindar ma'zul kadılar seçilmeli ve bunların her biri bir beylerbeyiliğe gönderilmelidir.

Kısaca özetlersek *Hırzü'l-Mülûk* yazarı rüşvetin önlenmesi, hazine gelirlerinin azalmasına yol açan gelişmelere set çekilmesi ve ülke işlerinin adâlet üzere çekip çevrilmesini salık vermekte ve bu

27 Seyyid ve şerifler hakkında yeni bir araştırma için bkz. Rüya Kılıç, *Hilafet Mücadelelerinin İslam Tarihinde ve Osmanlı İmpardatorluğu'nda Toplumsal Tabakalaşmadaki İzdüşümü: Seyyidler ve Şerifler,* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi., Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1994.

işin öncelikle padişahın dizginleri ele almasına bağlı olduğunu savunmaktadır.

3. Hasan Kâfî ve Nizâmı-ı Âlem'deki Bozulmanın Mahiyeti

Yazar, eserini kaleme almasına sebep olarak hicrî 1004 (m. 1595-96) yılında *nizâm-ı âlem*de (yani Osmanlı ülkesinin kamu düzeninde) müşahede ettiği *ihtilâl*'i gösterir. Kâfî, bu karışıklıkların sebeplerine vakıf olabilmek için Allah'dan yardım istediğini söylemekte ve neticede 982 (m. 1574-75) yılından beri vâki olan *ihtilâl*'in sebeplerini keşfettiğini ileri sürmektedir (İpşirli neşri, s. 248).[28] Buna göre mevcut bozuklukların başlıca sebepleri şunlardır:

Birincisi *adâlet'de ihmal*dir; bunun sebebi ise halkın işlerini ve ülkenin meselelerini ehil kişilere tevdi etmemektir. İkinci sebep *müşâvere'de ihmal*dir.[29] Bunun altında ise, idarecilerin ulemâya üstten bakmaları ve akıllı kişilerin sohbetine katılmaktan utanmaları yatar. Üçüncüsü ise *asker tedârikinde ve tedbirinde ihmaldir*; bu da askerlerin ümerâdan ve seraskerlerden korkmamasından kaynaklanmaktadır. Bunların hepsinin sebebi ve "dahi bu bâbda olanın gayeti ve son ucı, rüşvet alınmak tamaıdır, dahi nisâ tâifesine rağbet idüp, sözleriyle amel eylemekdür." (ss. 240-250).

Âlemin düzenini sağlayan nesnelerin açıklandığı mukaddimede, geleneksel anlayışa uygun olarak, insanların toplu halde yaşamaları gerektiğine işaret edilmekte ve dört ana sınıflı (*erkân-ı er-*

28 III. Murad'in tahta geçiş tarihi olan 1574, çözülmeye ilişkin risâlelerde bir başlangıç noktası olarak kabul edilmiştir. Bunda, bu tarihten itibaren geleneğe aykırı uygulamaların yoğunluk kazanması rol oynamış olmalıdır.

29 İdarecilerin âlim ve tecrübeli kişilerle müşâvere etmeleri, siyâsetnâmelerin sıkça vurguladığı hususlardan birisidir. Allah'ın peygambere bile istişareyi emrettiğini belirten Nizamülmülk'e göre müşâvere etmemek zayıf fikirlilerin işidir: *Siyasetname,* s.17. Burada Kur'an'ın 3. suresinin 153. âyetine istinad edilmektedir. Krş. Şirvanî, *a.g.e., s.*47 vd.

baa) toplum teorisi izah edilerek, bütün bu sınıflar dışında kalan kimseler varsa onları dört sınıftan birine dahil etmek gereği öne sürülmektedir (ss. 251-252). Hasan Kâfî daha sonra her sınıf mensuplarının kendilerine mahsus işlerle uğraşmalarının mülkün ve saltanatın nizamının temeli, bunun ihlâlinin,yani sosyal tabakaların fonksiyonlarının birbirine karışmasının ise ihtilâlin sebebi olduğunu ifade etmektedir (s.253).

Eserin *birinci asl*'ında Padişahlığın düzenini sağlayan unsurları ele alan yazara göre bunların ilki *adâlet*'tir. Ardeşir Babek'den[30] naklen meşhur *daire-i adliye*'yi zikreden Kâfî (s. 254), devlet düzeni için gerekli ikinci unsurun her işi ve maslahatı ehline tefviz etmek olduğunu belirtir. Zira bozuklukların temelinde mansıpların na-ehline verilmesi yatmaktadır (ss. 255-256). Padişahın yapması gereken bir diğer iş, "bir âkil ve dânâ ve her işi ıslaha getürücü vezir"i işbaşına getirmektir. Ayrıa ulemâya ve salih kimselere ikramda bulunulmalı ve saygı gösterilmelidir (s.257 vd.).

Düzenin bozulmasının alâmetleri ise şöyle sıralanmaktadır:

Padişahın, tazeleri ve hâdis olanları (genç, tecrübesiz ve yeniyetmeleri) kendine vezir ve müsahib edinmesi, kendi dostlarını incitmeye başlaması, gelirin giderden az olması, azilde ve nasbda (görevden alma ve göreve getirmede) padişahın hevâ ve hevesinin galip gelmesi ve ulemânın tahkir edilmesi... (s. 261). Görüldüğü üzere bu noktada bütün tenkitler padişaha yöneliktir.

Padişahlığın helâkine ise üç nesne sebep olur:

Birincisi lezzet ve arzuların padişahın aklına galebe çalması, ikincisi vezirler arasında çekişmelerin tezahür etmesi ve üçüncüsü askerin düşmandan yüz çevirip gazâ işlerinde itaat ve nasihati terketmesidir (s. 261).

Saltanatın zevâlinin görünüşteki alâmetleri ise şeriat hükümleriyle amel olunmaması ve askerin zulmetmeye başlamasıdır. Bun-

30 Sâsânîler'in meşhur bir hükümdarı. Bkz. V. F. Büchner, Sâsânîler", *İA*.

ları sezen ilim ehlinin durumu padişaha bildirmesi ve padişahın da ihmal etmeyip bozukluğu defetmesi vâciptir. Eğer iş henüz başlangıç safhasında iken sıkı tutulmazsa, sonradan üstesinden gelinmesi iyice güçleşir (s. 261-262).

İkinci asl'da Kâfî padişah ve vezirlerin herhangi bir konuda kendi reyleriyle serbestçe hareket etmemelerini, ulemâdan, ukalâdan ve tecrübeli kişilerden pek çok kimseyle meşveret etmelerini tavsiye eder. Yazar ayrıca, girişilecek işin hayırlı mı yoksa kötü mü olduğunun Allah tarafından ilham edilmesi için yapılan özel bir ibadet olan *istihâre*'yi de teklif etmektedir.[31]

Üçüncü asl'da, gerek geleneksel silahların kullanılması gerekse düşmanların yeni icad ettikleri silahların benimsenmesi hususlarında gösterilen ihmalkâr davranışlar eleştirilmektedir. Bunlar ve yoklama sırasında görülen ihmallerden dolayıdır ki askerler savaşlardan kaçmaya başlamışlardır (s.267 vd.). Yeni silahlara dikkat çekmesi Hasan Kâfî'yi öteki nasihat yazarlarından ayıran en belirgin özelliktir. Bunu, kendisinin de belirttiği üzere, serhadde yaşamasına bağlamak gerekir (s.268 vd.).

Savaş tedbirleri cümlesinden olarak yapılması gereken bir başka şey de yeni fethedilen bir yerin idaresini eski beylere bırakmamaktır. Zira bunların kalplerindeki kin devam etmektedir (s. 271). Burada yazarın, Osmanlı fetih usûllerinin önemli bir veçhesini tenkit ettiği gözden kaçmamalıdır. Bilindiği üzere Osmanlılar fethettikleri ülkelerin hepsinde tek tip idare uygulamaktan ziyade mahallî şartları nazar-ı dikkate alan bir takım değişik uygulamalara gitmişlerdir. Bu meyanda, bazı yerlerde evvelki idarecileri yerlerinde bırakmışlardır.[32] İşte Hasan Kâfî bu politikaların mahzurlarını vurgulamaktadır.

---

31 Peygamber'in istihâre'yi tavsiye ettiği rivâyet edilir. Bu konuda bkz. İpşirli, *a.g.m.*, s. 263; Pakalın, *a.g.e.*, III, s. 98.

32 Osmanlı fetih siyaseti için bkz. H. İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, II (1954), ss. 103-129.

Dördüncü asl'da zaferin Allah'ın yardımıyla, Allah'ın yardımının ise takvâ ile kazanılabileceğine değinen yazar, bu sebeple askeri takvâ üzere tutmak ve kahvehane gibi bid'atlerden korumak gereğine işaret eder. Bu ise *hüsn-i siyâset* ve *zabt* ile mümkündür (s.272). Ayrıca âlim, salih ve fakirlerin dualarının kazanılması, savaştan kaçanların ise *kahr u siyâset* ile tehdid edilmesi lâzımdır. Halbuki o devirde askerlerin, özellikle kapıkullarının ulemâya ve dua ehline eziyet ettiklerini yazan Kâfî(s. 273-274), Âlî'nin aynı konudaki gözlemlerini teyid etmektedir.

Hezimetin sebebi ise yukarıda zikredilen tebbirlerin ihmalidir. Esasen kafirlerin galebesinin temel sebebi, İslam askerinin zulüm ve isyanıdır. Gerçi bunların cezası III. Mehmed (1595-1603) tarafından verilmiştir, ama bu mesele henüz tamamıyla halledilmemiştir. Askerin kötü durumunun sebebi, *zabt u siyâsetteki ihmal* ile asker tedarikinin zamanında yerine getirilmemesidir. Buna da idarecilerin mala düşkünlükleri yol açmıştır (ss. 274-275).

Sulh ve ahid (barış ve antlaşma) konularının ele alındığı *hâtime*'de yazar harbin acılı, sulhun ise güvenli olduğunu belirterek ahdi bozmanın caiz olmadığını vurgulamaktadır (s. 276).

Özetlersek, Hasan Kâfî el-Akhisarî Osmanlı devlet sisteminde ve toplum düzeninde müşahade ettiği bozulmayı, sahip olduğu bakış açısı çerçevesinde sistematik bir tahlile tabi tutmuştur diyebiliriz. Yeni icat edilen silahlar konusundaki görüşleri ile Osmanlılar'ın bazı yerleri eski sahiplerinin idaresinde bırakmalarını tenkit edişi onun Bosna'da yaşamasından kaynaklanan ilgi çekici görüşleridir.

4. Hâbnâme'de İhtilâl-i âlem'in Anatomisi

Kadı Veysî eserinde, esas itibariyle, rüyasında görmüşçesine İskender'in ağzından, Hz. Adem'den beri bir çok peygamber ve hükümdar zamanındaki fetret dönemlerini anlatır ve Lewis'in ifadesiyle bir Osmanlı bürokratından ziyade bir Eski Ahid peygamberi-

ni hatırlatan bir tarzda Türk toplum ve idaresinin yalın bir tasvirini verir.[33]

Kendi ifadesine göre Veysî, devrindeki bozuklukları düşünürken bunları I. Ahmed (1603-1617)'e anlatmayı tasarlıyor ve ona dünyanın (Osmanlı ülkesi kasdediliyor) durumunun perişan olduğunu ve eşkıya zulmünün had safhaya ulaştığını bildirip *tedbir-i ıslah-ı memleket*'e müteallik fikirlerini açıklamak istiyordu (s.3).

Şair bu düşüncelerle meşgulken bir gece rüyasında bir meclise rastgelir; meclisin başkanı İskender-i Zülkarneyn, sağ ve sol yanındakiler ise eski Osmanlı sultanlarıdır. Bu arada zamanın sultanı I. Ahmed de meclise gelir ve İskender'le konuşmaya başlar. Bir devletin niçin çökebileceğini izah eden bir bölümle başlayan konuşma, I. Ahmed'in kendi devrinde bozuklukların arttığı yolunda şikâyette bulunması üzerine İskender'in dünyadaki bozukluk ve karışıklıkların yeni olmayıp Hz. Adem'den beri pek çok kargaşa ve çatışmanın vuku bulduğunu anlatmasıyla devam eder (ss. 4-34). Böylece Veysî, İskender'in ağzından devletlerin çöküşü hakkında kendi görüşlerini açıklar.

Ona göre padişahlar âlemin kalbidir. Kalpteki bir bozukluk nasıl derhal bedene yansırsa, padişahların bozulması da ülkedeki düzenin karışıklığa dönüşmesiyle sonuçlanır.[34] Bu durumu önlemek için yapılması gereken şeylerden biri, reâyâya insaf ile davranılmasıdır; aksi halde halk perişan olur (s.5).

Hâbnâme'nin ana fikri şudur: Dünyada bozuklukların ve fesadın varlığı yeni bir şey değildir. İnsanın ve toplum hayatının ortaya

33 "Ottoman Observers...", s.74.

34 İnsanın bedeninin siyaset için bir metafor olarak kullanılması eski çağlardan beri görülür. Bkz. B. Lewis, *İslam'ın Siyasal Dili*, çev, Fatih Taşar, Kayseri 1992, s. 44 (Kitabın konuyla ilgili II. Bölüm'ünün başlığının "Beden Siyaseti" değil, "Siyasî Uzviyet" olması gerektiğini ifade eden İlber Ortaylı bu bölümün çevirisini de yapmıştır: "Bir Çeviriye Hasbîce Bir Eleştiri", *Polemik*, sayı 8 (Ocak-Şubat 1993), ss. 10-17; sayı 9 (Mart-Nisan 1993), ss. 14-17).

çıkışından beri insanlar arasında ihtilâflar, çatışmalar ve kavgalar süregelmiştir. Kısacası, dünya "ne bir pâdişâh zamanında her giz mâmur ve âbâdan olmuştur ve ne halk-ı âlem anın şerrinden aman bulmuşdur." (s.7). Bütün bu karışıklıklarda padişahların bir dahli bulunmadığını öne süren yazar, bunların reâyânın bozuk niyetlerinden kaynaklandığı kanaatindedir. Bu görüşünü desteklemek için de Kur'an'da bir ülkenin çöküşüyle ilgili âyeti zikreder (s. 35; krş, *Kur'an-ı Kerim ve Meâl-i Âlisi,* XIII/11).[35]

Bu durumda yapılması gereken şey, şeriate sımsıkı sarılıp mansıpları ehline vermek ve özellikle kadılıkları şeriati iyi bilen kimselere tevdi etmektir. Çünkü Osmanlı Devleti şeriate riayet ettiği için yükselmiştir.

Görüldüğü üzere Veysî, *fetret* veya *ihtilâl* (karışıklık, bozulma) olarak tanımlanan gelişmelerin yeni bir şey olmadığını belirterek bunların sebeplerini geleneksel İslam- Osmanlı siyaset anlayışı çerçevesinde açıklamaya çalışmıştır. Burada karşımıza çıkan anlayış, İbn Haldun'un çok ayrıntılı ve derinlikli bir biçimde tahlilini yaptı devrevî tarih anlayışının bir versiyonu sayılabilir. Veysî'nin İbn Haldun'u okuyup okumadığını bilmiyorsak da, devletlerin yükselme ve çöküşleri üzerindeki görüşlerinin onunkilere bir nebze benzediği dikkatten kaçmıyor. Tabiatıyla, İbn Haldun'un, fikirlerini formüle ederken kullandığı klâsik İslam siyaset eserlerindeki görüşlerin Veysî tarafından bilindiği de hesaba katılmalıdır.

Veysî'nin Osmanlı ülkesindeki *ihtilâle* dair fikirleri ve çözüm teklifleri ise daha ziyade umumî bir mahiyet arzeder. Bir başka husus da, diğer bazı risâlecilerde de görüldüğü gibi, kendi mesleğinin (kadılık) önemini bilhassa vurgulamasıdır. Ancak bunu genel bakış açısından bir sapma olarak değil, meslek gayreti şeklinde değerlendirmemiz daha doğru olacaktır.

---

35 Âyetin özellikle şu kısmı bu hususta esas alınır: "Muhakak ki Allah, bir topluma verdiği nimeti, onlar, kendilerindeki iyi hali fenalığa çevirmedikçe bozmaz. "

5. Kitâb-i Müstetâb ve Kanûn-i Kadîm'in İhyası

Koçi Beğ Risâlesi'nin ana kaynaklarından biri olduğu anlaşılan bu eser (*Kitâb-i Müstetâb*, Giriş, Y.Yücel, s. XVIII) temelde, daire-i adliye kavramında odaklaşan siyaset anlayışına uygun bir tarzda kaleme alınmıştır.[36] Eserin girişinde değişen şartların "nizâm-ı âleme ihtilâl ve reâyâ ve berâyâya infi'al" verdiği belirtilerek işbaşında bulunanların bu duruma nasıl çare bulabilecekleri anlatılmaktadır (s.1).

Yazar, çözülme ve bozulmanın III. Murad (1574-1595)'ın saltanat yıllarında başladığı görüşündedir. O zamana kadar idareciler şeriate ve kanunlara riayet ediyorlar ve adâleti gözetiyorlardı. III. Murad devrinden itibaren adâlet bir yana bırakılmış, vezirler ve beyler birbirine düşmüş, kul taifesinin içine *ecnebi* (yabancı, yani devşirme olmayanlar) karıştırılmış ve makam sahipleri "hemen bugünü hoşgörelim irtenin ıssı vardır." (Biz bugün hoşça vakit geçirelim, yarının sahibi vardır) zihniyetiyle günübirlik menfaatlerinden başka bir şey düşünmez olmuşlardır. Tedbir alınmadığı takdirde devletin temelinin kazılması mukarrerdir (s.2).

Daha sonra *ihtilâl*'in ayrıntılı bir tahliline girişen yazara göre, devlet hazinesine zarar gelmesinin sebeplerinden biri kul taifesinin sayıca çoğalmasıdır.[37] Hazinenin durumunun kötüleşmesinde beylerbeyleri ve sancakbeylerinin azil ve tayin işlerini kanuna aykırı olarak ve kendi bildikleri gibi yürütmelerinin, kısacası idarî yozlaşmanın da tesiri olmuştur. Bunun sebebi ise, *âleme belâ-nâzil* olan rüşvettir (ss. 3-4). Hazineyi zarara sokan bir başka gelişme de timar sistemini yakından ilgilendiren, *rikâb-ı hümayûn*[38] 'a arzedilmeden

---

36 Mesela bkz. *a.g.e.*, s.18.

37 Bu konu risâlecilerin ısrarla tekrarladıkları birkaç noktadan biridir. Osmanlı siyaset adamlarına göre "kul az ve öz" olmalıydı. Krş. Uğur, "Âsafnâme....", s. 250 vd.

38 *Rikâb*, özengi ve huzur demek olup, "rikâb-ı hümayûn", Osmanlılarda "padişahın huzuru" anlamında kullanılırdı. Pakalın, III, ss. 44-45.

kul tâifesinden birine *ibtidadan dirlik* tevcihi veya timar ve zeametlere *terakki* yapılmasıdır.[39] Eskiden savaşta yararlık gösterenlere mahallinde ibtida veya terakki verilirken III. Murad devrinden beri daha sefer için yola çıkıldığında bu işlere girişiliyordu. Böylece dirlikler alınır satılır bir hale gelmiştir (ss. 4-5). Dolayısıyla, rüşvetin muazzam bir belâ halini almasının sebeplerini mansıpların ehline verilmeyişinde aramamız lazımdır.

Ele aldığı kurum ve kuralların aslî şekillerini de açıklayan yazar, bunların bozulmasını kanûn-ı kadîm'den ayrılmaya bağlar. Meselâ, eskiden bütün yeniçerilerin sayısı oniki bin iken şimdi sadece korucu ve tekaüd olarak yedi binden fazla nefer vardır. Bu zümrelerin içinde gerçekten savaşlarda işgörmez durumda oldukları için böyle kaydedilenlerin sayısı bin kadardır; diğerleri ise "akçe kuvvetiyle" yani rüşvet vererek bu şekilde deftere kaydedilmişlerdir (ss. 7-9).

Eskiden timarlı ordusu Osmanlı savaş gücünün belkemiğini teşkil etmekteydi. Esasen bunca kaleler ve ülkeler timarlılar sayesinde fethedilmişti. Ancak timar ve zeametlerin *ekâbir sepeti*ne girmesi, bu müessesenin sukûtuna yol açmıştır. Bundan dolayı seferlerde yalnızca kapıkulu görev almakta, onlar da, kendilerini zabt u rabt altına koyacak bir başka güç olmadığı için şımararak işe yaramaz hale gelmekte ve sonuçta hem ülke, hem reâyâ ve hem de hazine elden çıkmaktadır (s.15 vd.).

İşte devletin temel dayanakları olan bu iki ocağın (kul tâifesi ve timarlıların) bozulması, savaşları kaybetmenin temel sebebidir. Bu ocaklar artık ağalarına, kâtiplerine ve sâir görevlilerine yemeklik olmaktan başka bir işe yaramamaktadırlar. Gerçekten de hikmetle vaz' olunmuş bir çizgi olan *kanûn-ı Âl-i Osman*'a yeniden dönülmez ise kul tâifesinin devlete hiç bir faydası dokunmaz(ss.16-17).

---

39 *İbtida*, bir timarın ilk tevcih edilmesine, *kılıç* ise timar ilk defa tevcih edilirken verilen (çekirdek) kısma denir. Bu çekirdek kısma zamanla yapılan ilâvelere *terakki* denmekteydi. Geniş bilgi için bkz. Barkan, "Timar", *İA*.

Eski kanunlara aykırı uygulamaları, "bunlar doğru olsaydı selâtin-i selef tarafından kanunlaştırılırdı" mantığıyla eleştiren yazar (s. 17, 26) reâyânın perişanlığını, Celalî zorbalığını ve neticede hazinenin- gerek kötü idare, gerekse başarısız seferler yüzünden- zayıflamasını bütünüyle kanûn-ı kadîm'in ihmal ve terkedilmesine bağlamaktadır. Bu bozukluklar karşısında yazar, tarih kitaplarına başvurur. Tarih kitapları saltanatın üç şeyle ayakta durduğunu yazmaktadır: reâyâ, hazine ve asker. Bunların elde edilmesi üç şeye bağlıdır: *adalet, kanûn-ı kadîm üzere hareket* ve *saltanat işlerinde musahib, nedim ve hizmetkâr sözüyle iş görmemek* (s. 18).[40]

Bozulan en önemli makamların başında ise veziriâzamlık gelir. Öyle ki, eskiden herkes veziriâzamdan korkar iken şimdi tersi vâkidir. Reâyânın perişanlığının sebebi budur (yani idarecilerin veziriâzamı dinlememeleri ve halka zulmetmeleridir). Köylüler serhadlere kaçmışlar, bazıları büyük şehirlere giderek hammallık ve zenaatkârlık veya büyük çiftliklerde ırgatlık yapmaya başlamışlardır. Kalanlar ise hünkâr kulu, Celalî veya eşkıya olmuştur(s.19).

Bozukluğun bir diğer önemli sebebi de yirmibeş otuz yıldır gerek başkentteki, gerekse onları örnek alan taşradaki *ehl-i menâsıb*ın rüşvetçiliği benimsemiş olmasıdır. Bu iş öylesine artmıştır ki, rüşvet artık *hedâyâ* adı altında açıktan açığa alınır verilir olmuştur (s. 23 vd.).

Bir başka husus ise kapı ağalığı'nın[41] bozulmasıdır. Bununla birlikte sarayın düzeni de bozulmuştur. Eskiden sarayın iç kısmı olan Enderun'da hizmet etmek üzere yetiştirilen iç oğlanları[42] devşirme ve sahih kul cinsindendi. Şimdi ise çoğu İstanbul'un şehir oğlanları, Türk, Kürd, Ermeni ve Çingâne oğullarından olup içle-

40 Bu izahatın *daire-i adliye*'yi yansıttığı izahtan varstedir. Krş. Uğur, "Âsafnâme". s 245.

41 Osmanlı saray teşkilatının önemli unsurlarından biri olan kapı ağalığı için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, 2. bs., Ankara 1984, s. 354-357.

42 Enderun ve iç oğlanları için bkz. *aynı eser*, ss. 297-357.

rinde onda bir kadar bile sahici kul veya devşirme yoktur(s. 26).

Yazar, *ihtilâl-i âlem*'i temelde idarî bir zaafa, iyi bir veziriâzamın bulunmayışına bağlamaktadır. Buna karşı teklif ettiği ıslahat, mahiyet itibariyle oldukça basit ve açık olup insan unsurunu öteki faktörlerden bağımsız sayan bir zihniyetin ürünüdür:

"*.... diyâneti mükemmel ve kanûn-ı Âl-i Osmânı icra eder zamân-ı sâbıkta olan ecdâdı-ı izâmlarının vüzerâları gibi tarîk-ı hakkı gözedir bir müselmânı bulub sadr-ı a'zam eyle*"mek padişahın üzerine vâcip olmuştur (ss. 30-32).

6. Gelenekçi Islahat Düşüncesinin Zirvesi: Koçi Beğ Risâlesi

Osmanlı toplum ve devlet düzeninde meydana gelen değişikliklerin gelenekçi bir bakış açısıyla tahlilini yapan risâlelerin en çok tanınanı ve belki de en kapsamlısı *Koçi Beğ Risâlesi*'dir. Bu eserde Koçi Beğ, bir yandan Osmanlı geçmişinin (Altın Çağının) parlak bir tasvirini verirken, öte yandan da an'anevî müsesseselerin yozlaş(tırıl)ması sonunda ortaya çıkan tabloyu tasvir eder ve sahip olduğu bakış açısı çerçevesinde *ihtilâl-i âlem*'in sebeplerini irdeleyerek bunalımdan çıkış yolunu göstermeye çalışır.

Ona göre, Kanunî Sultan Süleyman devrine gelininceye dek padişahlar her işle ilgileniyorlar, divan toplantılarına bizzat katılıyorlardı. Kanunî ise, kafes arkasından da olsa divan toplantılarını takip ediyor ve ülke meselelerinden böylece haberdar olabiliyordu. Yine eskiden idareciler kul menşeinden geliyordu ve reâyâ ve esnaf kul tâifesine karıştırılmıyordu. Ayrıca sebepsiz yere hiç bir kimse görevinden azledilmiyor ve ancak ehil olanlar işbaşına getiriliyordu (ss. 19-23).

Yine, eski sultanlar (*selâtin-i selef*) zamanında timar ve zeamet erbâbının arasında bir tane *ecnebi* bulunmuyor, dirliklere yalnızca "atadan ve babadan" sipahi ve zaim olanlar tasarruf edebiliyordu (s.24). Bu arada ulûfeli kulların mevcut durumlarını ve tâbi olduk-

ları kanunları da izah eden yazar, "velhasıl kapukulu kapıda ve erbâb-ı timar timarlarında sâkin olup gayrı yerlerde oturmak memnu idi." (s. 27-29) diyerek "ideal bir tablo" çizmektedir.

Görüldüğü üzere Koçi Beğ'in ideal düzeni, padişahın ülke işleriyle bizzat ilgilenmesi, devlet görevlilerinin azil korkusundan uzak tutulması, kul ve timar sistemlerinin tavizsiz bir şekilde uygulanması ve bu çerçevede *erkân-ı erbaa* yani dört sınıfın dengeli bir araradalığını temel alan toplum düzeninin devam ettirilmesi esaslarına dayanmaktadır.

Daha sonra muhtelif sahalardaki *ihtilâl*'in nasıl ortaya çıktığı meselesini ele alan Koçi Bey, önce gelenekçi görüşe uygun olarak, veziriâzamın durumunu sözkonusu eder. H. 982 (M. 1574) tarihine gelinceye kadar vezirâzamlar tam istiklâle sahip idiler. Oysa bu tarihten itibaren padişaha yakın kişiler devlet işlerine müdahale etmeye başlamışlardır. Bu ise, vezirlerin iç halkının, yani Enderun görevlilerinin isteklerine boyun eğmelerine yol açmıştır. Bundan dolayı, artık pek çok köyün *arpalık, paşmaklık*[43] olarak veya *temlik* edilmek suretiyle verilmesi ve yüksek idarecilerin timar ve zeametleri kendi adamlarına tevcih etmeleri (*sepet timarı*) süreci başlamış; bununla da yetinilmeyerek rüşvet kapısı açılmış ve sonuçta her türlü mansıpla ilgili azil ve nasb işlerine müdahale edilir olmuştur (s.30). Bu yüzden timar ve zeamet sahipleri hızla yokolurken ulûfeli kul tâifesi ortalığı kaplamış ve bunların fesadına kimse engel olamamıştır.[44] Kul tâifesinin eski düzeni de bozulmuş ve harem-i hümayûna, kanuna aykırı olarak, Türk, Yürük,

43 Padişah yakınlarının hususî masraflarını karşılamak amacıyla verilen *paşmaklık* hakkında bkz. Uzunçarşılı, "Kanun-i Osmanî Mefhum-ı Defter-i Hakanî". s. 386; Pakalın, I, s. 167 vd.

44 Ulûfeli kullarla timarlılar arasında bir denge tutturulması Osmanlı merkezî iktidarının temel önem atfettiği hususların başında gelmekteydi. Koçi Beğ'in ve diğer ıslahatçıların bu mesele üzerinde durmaları, timar düzeninin eski tesirini yitirmesini müteakip yeniçerilerin ve altı bölük halkının dengelenmesi ihtiyacının öncelikli bir mesele halini aldığını gösteriyor.

Çingene, Yahudi ve dinsiz ve mezhepsiz şehir oğlanları girer olmuştur (ss. 31-32).

Ulemânın bozulmasında, 1603 yılında Şeyhülislâm Sunullah Efendi'nin[45] haksız yere azledilmesi başlangıç olmuştur. Ulemâ zümresi bu devirden itibaren, başındaki şahsın durumuna bağlı olarak, üstten alta doğru çürümeye yüz tutmuş ve kadılıklar rüşvetle satılır olmuştur(ss. 33-35).

Timar ve zeametlere *ecnebi* girmesinin yolunu ilk başta Özdemiroğlu Osman Paşa[46] iyiniyetle açmıştır. Ulûfeli tâifesine de yine aynı şekilde Osman Paşa tarafından *ecnebi* katılmıştır; ancak ondan sonrakiler hiç bir ölçüye dayanmayarak ve üstelik işin içine rüşveti de katarak bu iki ocağı ifsad etmişler ve devlet hazinesini zor durumlara düşürmüşlerdir (ss. 38-42). Bu durumu telâfi etmek için reâyâdan alınan vergilerin arttırılması yoluna gidilmesi ise işleri daha da çıkmaza sokmuş ve reâyânın yoksullaşmasına sebebiyet vermiştir. Koçi Beğ bu noktada klâsik İslam devlet anlayışını yansıtan bir vecizeyi zikreder: "Küfr ile dünya durur, zulmile durmaz." Yani, halka âdil olmak gerekir; küfür egemen olsa bile dünyanın düzeni devam edebilir, ama - velev ki müslüman bir idare altında olsun- zulüm hakim olursa dünyanın düzeni bozulur. Koçi Beğ bu noktada, adâletin devletin ömrünün uzamasına vesile olduğunu da ikazlarına eklemektedir (ss. 44-48).[47] Koçi Beğ daha sonra İslam topraklarında zuhur eden fitne ve fesadın ve toprak kayıplarının temel sebebi olarak "rüşvet"i gösterir.

---

45 Sunullah Efendi(öl. 1612)'nin tayin ve azilleri için bkz. İ. H. Danişmend, *Osmanlı Devlet Erkânı*, İstanbul 1971, ss. 119-121.

46 Yemen Fatihi Özdemir Paşa'nın oğlu olan Osman Paşa, 1584'de tayin edildiği veziriâzamlıkta, 1585 yılında vefatına kadar kalmıştır (Bkz. Danişmend, *Devlet Erkânı*, s.22).

47 Koçi Beğ'in "devletin ömrü" ile ilgili fikirleri, İbn Haldun'un devletlerin kuruluş-gelişme-çöküş sürecine dair görüşlerinden haberdar olduğu anlamına gelebilir mi? Bu soruya kesin bir cevap veremiyoruz. Ancak Koçi Beğ'in İbn Haldun'dan haberdar olması ihtimal dahilindedir.

"990 (M. 1582) tarihinden beri menâsıb-ı padişâhî rüşvet ile nâehline verilir oldu. Ve erbâb-ı mukatele hakkı olan zeamet ve timar sepetlere girüp erbâbı pâymâl oldu" (s.49).

Daha sonraki telhislerine bakıldığında Koçi Beğ'in esasen bozulmanın alâmetlerinin Kanunî devrinde ortaya çıktığı görüşünde olduğu anlaşılıyor. Ona göre Kanunî, bizzat divanda bulunma âdetini kaldırarak kanûn-ı kadîm'e aykırı icraatın kapısını açmıştır. Bunun yanında silahdarı İbrahim Paşa'yı usûle aykırı olarak saray hizmetinden veziriâzamlığa getirmiş; yine aynı şekilde damadı Rüstem Paşa'ya[48] pek çok köyü temlik ederek bunların vakfa dönüştürülmesine izin vermiştir.[49] Halbuki eskiden, ölen (hanım) sultanların hasları mirîye geçiyordu. Ayrıca hazine malı olan mukataalar Rüstem Paşa tarafından (eskiden *emanet* usulüyle yönetilirken) *iltizama* verilmeye başlandı. Kanunî ise kulun kuvvetini ve hazinenin bolluğunu görüp ziynet ve şöhretini arttırmaya meyletti. Öteki idareciler de, üstten alta doğru bu tüketim ve gösteriş eğilimini benimsediler. Durum zamanla öyle bir hal aldı ki, kul tâifesinin maaşları verilemez oldu; onlar da mecburen halka zulmetmeye başladılar (ss. 63-64).[50]

Osmanlı toplum ve yönetim düzenindeki "bozulma"yı böylece tahlil eden Koçi Beğ daha sonra durumu düzeltmek için alınma-

48 İbrahim ve Rüstem Paşa'ların veziriâzamlıkları için bkz. Danişmend, *Devlet Erkânı*, ss. 16-18.

49 Gelenekçi ıslahatı savunanların üzerinde önemle durdukları mirî toprakların temlik edilmesi hususunda Barkan'ın *Türkiyede Toprak Meselesi* kitabında da yer alan şu makalelerine başvurulmalıdır: "Şer'i Miras Hukuku ve Evlâtlık Vakıfların Hususiyeti" (ss. 231-247); "Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı" (ss. 231-247); "İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti" (ss. 249-280). Ayrıca bkz. B. Yediyıldız, "Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri, 1700-1800", *Osmanlı Araştırmaları*, III (1982), s. 160-161; aynı yazar, "Vakıf", *İA*.

50 S. Ülgener, bu bol tüketim arzusu ve gösteriş merakını "çözülme devri zihniyetinin bâriz bir vasfı" olarak belirler: *İktisadî Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, 2. bs., İstanbul 1981., ss. 187-192.

sı gereken tedbirleri açıklar ki, esasen bunların özü, tenkitlerini ortaya koyduğu telhislerde zaten belli olmaktadır. Özetle ifade edecek olursak Koçi Beğ'in ıslahat teklifleri idarî niteliktedir ve uygulanmalarında cebir unusuru ön plandadır. Nitekim kulların itaat altına alınmasından bahsederken, "... beni âdem kahrile zabtolur hilmile olmaz" (İnsanoğlu yumuşaklıkla değil, zor-güç kullanılarak düzene sokulabilir) demektedir. O, zeamet ve timarların eskisi gibi düzenlenmesi ve ulûfelilerin sayısının mümkün olduğu ölçüde azaltılması sâyesinde ülkenin nizama kavuşacağını ümid etmekteydi (s.51). O da Lütfi Paşa gibi düşünüyordu: "Asker çokluğu fâide vermez. Az ve öz, muti ve münkad gerek".[51]

Daha sonra timar ve zeametlerin düzene sokulması işini ele alan yazar, şeriate aykırı temlik ve vakıfların ortaya çıkarılarak kullara dağıtılmasını tavsiye eder. Bu suretle 40-50 bin kadar ulûfelinin timara çıkması sağlanabilecek ve onlara verilegelmekte olan maaşlar da hazineye kalacaktır (ss. 55-56).

Esasen bunlardan Koçi Beğ'in, kanûn-ı kadîm'e aykırı uygulamaların mümkün mertebe kaldırılması, mansıpların hak sahiplerine tevcihi ve veziriâzamın müstakil olması gibi esaslara dayanan gelenekçi ve idarî niteliği ağır basan bir ıslahata taraftar olduğu anlaşılmaktadır.

7. Veliyüddin Telhislerinde Kanûn-ı Kadîmin İhyası Meselesi

Muhtemelen Koçi Beğ tarafından kaleme alınan bu telhislerde genelde, yapılması gereken ıslahattan söz edilmektedir. Gerçi bu ıslahat projesini dahi iyi temellendirebilmek için zaman zaman *selef*'e, *kanûn-ı kadîm*'e ve *vaz-ı kadîm*'e atıflarda bulunulmakta ise de, eski durumun etraflı bir tasviri verilmemiştir. Bu gibi özellikleri, telhislerin Koçi Beğ'in kitaplaştırılmış telhisleriyle bir bütün oldukları faraziyesini güçlendirmektedir.

51 Krş. "Âsaf-name", s. 250.

Bu telhislerde dikkati çeken hususlardan biri, yazarın durumun düzelmesinden ümitvar olmasıdır; çünkü artık devrin padişahı (IV. Murad) iltimas kapısını kapamış ve gerek büyükler, gerekse küçükler arasında bozuklukların giderilebileceği konusunda bir fikir birliği oluşmuştur (s, 558, 565). Toplum ve devlet düzeninin eski sağlığına kavuşması için yapılması gerekenler şöyle özetlenmektedir:

Öncelikle divanda, eski padişahlar devrinde olduğu gibi, dört vezirden fazlası bulundurulmamalıdır.[52] Buna ilaveten veziriâzam saltanat işlerini kanûn-ı kadîm üzere yürütmeli ve âlemi karışıklıktan, hazineyi de mahvolmaktan korumalıdır. Yine eskiden olduğu gibi, padişah bizzat divana çıkmalıdır, zira halk zulüm ve korkudan perişan olmaya yüz tutmuştur. Mamafih şimdilik padişahın iki üç ayda bir divana çıkması da yeterlidir(s. 558-559).

Eski düzenin bozulmasının sebeplerinde biri de *tebdil* ve *tağyir,* yani mansıpların sık sık el değiştirmesidir. Eğer beylerbeylerine mansıpları müebbeden verilirse onlar da azil korkusundan uzak bir şekilde vazifelerini bihakkın yerine getirebilirlerdi. Ancak beylerbeyi ve sancak beylerine, bölgelerini *vaz'-ı kadîm* üzere yönetmeleri için tenbihte bulunulmalı ve bunu dinlemeyenler de ibret için cezalandırılmalıdır. Bütün mansıplara ehil kişiler getirilmeli ve aynı özen kadılıklar konusunda da gösterilmelidir (ss. 560-562).[53]

---

52 Bu konu üzerinde aşağıda bahsedeceğimiz Aziz Efendi'nin eserinde de ısrarla durulmaktadır. Veliyüddin Telhislerinin yazarı ise, Allah'ın insanı dört unsurdan terkip ettiğini, dört büyük peygambere dört kitap indirdiğini , peygamberin halifelerinin sayısının dört olduğunu, din imamlarının dört mezhep ihtiyar ettiklerini ve eski sultanların da buna binaen dört vezir seçtiklerini bilidiriyor (ss. 558-559).

53 Beylerbeyilik veya sancakbeyliği gibi makamların ömür boyu bir kişiye verilmesi, kanûn-ı kadîmin bir gereği sayılamayacak bir hususdur. Mansıp sahiplerinin güvenceye kavuşturulması, esas itibariyle Osmanlı kul sisteminin özü ile çelişkili bir talep olarak nitelendirilebilir. Burada Fleischer'in Gelibolulu Mustafa Âlî örneğinde vurguladığı, "kanunu kendine yontmak" tavrının Koçi Beğ ve benzerleri için de geçerli olduğunu belirtmeliyiz.

Şikâyet konularından birisi de şeriate aykırı olarak ihdas edilmiş vakıflar ile temliklerdir. Bunların ortaya çıkarılıp timar ve zeamet olarak dağıtılmasıyla pek çok faydalar sağlanabilirdi(s.563-564). Bu hususta diğer ıslahatçılarla aynı çizgiyi paylaşan yazarın timar sisteminin ihyası için yapılması gerekli idarî ıslahatı da etraflıca tasarladığı anlaşılıyor. Öncelikle Rumeli'deki ocak oğullarına ve beylerbeylerine fermanlar gönderilerek timar ve zeametlerin *erbâb-ı istihkak*'a dağıtılması sağlanmalıdır. Beylerbeylerinin timar ve zeametleri kendi adamlarına vermesinin önü alınmalıdır (ss. 566-567). Rumeli'deki ıslahat tamamlanınca buradan sağlanacak timarlı kuvvetiyle Anadolu'daki timar ve zeametler de hak sahiplerine dağıtılabilir (s. 568).[54] Böylece ülke yeniden hayat bulacaktır.

Telhislerde temas edilen iki husus daha vardır ve bunlar Osmanlı malî- iktisadî yaklaşımını yansıtan tipik fikirlerin hülâsasıdır: Sikke ahvaline özen gösterilerek hazine, reâyâ ve kul tâifesi ihtilâl ve ızdıraptan kurtarılmalıdır. Ziynet kaldırılıp herkese durumuna göre bir sınır tayin olunmalı ve kılıç erbâbına gümüşten at takımı ve eyer kullanmak yasaklanmalıdır (s.560).

Murphey'nin ek olarak neşrettiği *Muallim Cevdet Yazmaları* arasındaki bir *telhis* de aynı üslûb ve yaklaşımı yansıtmaktadır. Burada da timar sisteminin ihyası meselesi işlenmekte ve timarların hak sahiplerine dağıtılmaması halinde düşmanlara gereken cevabın verilemeyeceği ileri sürülmektedir (ss. 569-570).

Diğer bir *telhis*de ise, tıpkı *Koçi Beğ Risâlesi*'ndeki gibi ve hemen hemen aynı ifadelerle, bütün karışıklıkların sebebinin rüşvet olduğu iddia edilmekte ve bunu kaldırmak için beylerbeylerinin görevlerine müebbeden tayin edilmeleri ve suçları sabit olmadan cezalandırılmamaları tavsiye edilmektedir. Bütün mansıpların ehil kişilere verilmesi halinde de rüşvet ortadan kalkardı (s.571).[55]

---

54 IV. Murad devrinde (1632-33 yıllarında) timar sisteminde yapılan ıslahat ve bu çerçevede gerçekleştirilen teftişler için bkz. D. Howard, *a.g. tez*, ss. 193-235.

55 Krş. Koçi Bey, s. 59-60.

8. Aziz Efendi'nin Islahat Teklifi

Eserin girişinde Aziz Efendi padişaha hitap ediyor. Dönemin siyasî anlayışını olduğu kadar Osmanlı düzeninde padişahın merkezî yerini anlamak bakımından da önemli olan bu kısımda yazar şu görüşü ileri sürer: Eğer Allah bir ülke halkına merhametle bakarsa oranın hükümdarının kalbini ışıkla doldurur; bunun sonucunda da o padişah ülkesindeki yöneticilere ve halka adâlet üzere davranır ve böylece o ülke mamur olur, düşmanlarına daima üstünlük sağlar. Eğer Allah o ülkeye öfkeli bir gözle (*çeşm-i hışımla*) bakarsa zulüm ve baskıdan o ülke halkı perişan olur (s.27). Bu şekilde, bir toplumun kaderinde ilahî iradenin rolü vurgulanmaktadır; burada, zımnen, Tanrı'nın bir ülke halkına merhamet ya da öfke nazarıyla bakmasının altında o ülke yöneticilerinin ve halkının Tanrı'ya karşı tutumlarının yattığı kabul edilmiş olmalıdır.

Devrin padişahının (yani IV. Murad'ın) yöneticileri yakından takip ettiğini ve halkın himayesi ile ilgilendiğini belirten Aziz Efendi, ülkenin ihyasından ümitlidir. Bunun için yazarın ilk değindiği husus, kahramanca savaşlar sonunda elde edilen timar ve zeametlerin altmış yıldır duçar oldukları keşmekeşten kurtarılmalarıdır. Bu noktada Aziz Efendi kendisinden önce veya aynı dönemde yazan risâlecilerle aynı görüştedir : *Mahlul,* yani sahipsiz kalmış timar ve zeametler *ekâbir* (beylerbeyiler) *sepetine* girmiş, yani hak sahiplerine dağıtılacak yerde bunların gelirleri, beylerbeyleri tarafından usûlsüz bir şekilde kendi adamlarına tahsis edilmiştir. Aziz Efendi, yeni padişahın bu hususu düzelttiğini ve timarların hak sahiplerine dağıtıldığını belirtir.

Eserin ilk kısmında vezirlerle ilgili *kanûn-ı kadîm* üzerinde duruluyor. Padişahın cennetlik ve saygıdeğer büyük ecdâdı zamanında dört vezirin görevlendirildiği; bunların haslarının belirli ve icmâl defterlerinde kayıtlı olduğu; vezirlerin has gelirlerini toplayan voyvodaları *ber-vech-i emanet* görevlendirdikleri ve nihayet voyvodaların reâyâya adâletle davrandıkları için vezirlerin mallarına haram karışmadığı belirtilir.Haram karıştırmadıkları bu gelirleriyle

vezirler câmi, mescid, medrese vb. hayır kurumları tesis etmişlerdir; ayrıca veziriâzam bini aşkın, diğer vezirlerin her biri de beş-altı yüz kişilik kapı halkına sahiptiler ki, bu durumda kimse fitne çıkaramıyordu.

Ne var ki, III. Murad zamanından (1574-1595) beri vezir sayısının kanûnda belirtilen sayıyı aştığı, defterde muayyen hasları olmayan bu vezirlere havass-ı hümâyun(padişah hasları)dan gelir tahsis edildiği, vezirlerin de bu gelirleri *iltizam* yoluyla kapıkullarına verdikleri, *mültezim*lerinse *-iltizamı* ellerinde bulundurdukları sene içinde ödedikleri kira bedelini kat kat çıkarmak istemeleri yüzünden-reâyânın perişanlığına yol açtıkları vurgulanır. Bu durum fasit bir daire halini almış, padişah hasları hem ekonomik hem de askerî açıdan verimsiz bir kullanıma terkedilmiştir. IV. Murad'ın vezirlerin işlerini de yoluna koyduğunu belirten Aziz Efendi, sultanın, vezir sayısını da azaltması beklenirken tersini yaparak zaten fazla olan vezir sayısını 8'den 11'e çıkarmasını eleştirmektedir. Bu da ilgi çekici bir nokta, zira ıslahat teklif eden kişilerin, genelde devrin sultanını doğrudan tenkit etmekten ziyade, daha doğrusu onun gerekli ıslahatı yapmaması durumunda kıyamet gününde sorumlu tutulacağı ikazını yapmakla beraber, daha önceki sultanlardan bazılarını (bilhassa III.Murad'ı) veya veziriâzamları eleştirdiklerini biliyoruz.

Vezir sayısının artması hazineden milyonlarca akçenin heba edilmesi demekti; zira bu vezirlerin varlığı devlete yarar sağlamıyor, tersine, kendilerine haslar tahsis edilmesi gerektiği için, mâli yük getiriyordu. Buna son vermek için, her biri beş altı yüz kula sahip dört olgun vezir seçilmelidir. Veziriâzam müstakil olmalı, yani işlerine müdahale edilmemelidir.

Diğer risâleciler gibi Aziz Efendi de kanûn ve şeriate aykırı temliklerden şikayetçidir. Haketmeyen kişilere temlik edilen köylerin,bu kişilerin inşa ettirdiği câmi, medrese vb.ye vakfedildiğini, masraflardan artan gelirinse *evlâd-ı vâkıfa* gelir tahsis edildiğini belirten yazar, böyle haksız bir şekilde elde edilen mülklerin vakfedil-

mesinden sevap hâsıl olamayacağı kanaatindedir.

Bu şekilde temlik edilen köyler geri alınmalı ve bunların gelirleri, vakfedildikleri câmi vb. kuruluşların masrafına yetecek kısmın dışında, işe yarar timar sahiplerine tevzi edilmelidir.

Mirî arazinin devlet büyüklerine temlik edilmesi, onların da kendilerine temlik edilen köylerin gelirlerini vakfetmeleri Osmanlılar'da yaygın bir uygulama olarak görülür. Fatih'in bu tür vakfıları ilga ettiğini, ancak tepkiler üzerine oğlu II. Bayezid devrinde bunların önemli bir kısmının yeniden eski statülerini kazandığını biliyoruz.[56] Daha sonraki yıllarda da bu tür temlikler yapılmıştır. Islahat risâlecileri devlet gelirlerinin böylece kemirildiğini, timar ve zeamete verilmesi gereken yerlerin mülk ve sonra da vakıf yapılmasının timarlı sayısının azalmasına yol açtığını belirtirler.

Bu bölümdeki şikayet konularından biri de saraya kul cinsinden olmayan işe yaramaz kişilerin ve şehir oğlanlarının dolmasıdır; bunların saraydan çıkarılması ve yerlerine Arnavut ve Bosnalı kul cinsinden alınması teklif edilir.

Kapıkullarının durumunu anlatan ikinci kısımda, diğer risâlelerde de sıkça vurgulanan bir husus dile getirilir: yeniçerilerin sayılarının *kanûn-ı kadîme* aykırı olarak artması (III. Murad'ın cülûsu zamanında 36.400 iken eserin yazıldığı sırada, yetmiş bini yeniçeri ve altı bölük mensubu olmak üzere, yüzbini aşmıştır).[57] Sayıları artan kapıkullarının kalitelerinin düştüğü kanaati hakimdi. Kul tâifesinin "az, öz, mûti ve münkad olması" istenilen durumdur; ancak XVII. yüzyıl şartlarında yeniçeri sayısının azaltılmak

56 Fatih'in reformu hakkında bkz. Nicoare Bediceanu, "Recherce sur la reform fonciere de Mehmed II", *Acta Historica*, IV(1965). ss. 27-39.

57 Koçi Beğ'e göre ise ulûfeli kul tâifesinin mevcudu III. Murad devri başlarında 36.153 iken (Risâle, s.28) risâlesinin yazıldığı dönemde - yani IV. Murad zamanında- 92.206'yı bulmuştur. (*Risâle*, s. 41-42). Verilen rakamlar, aşağı yukarı aynı dönemde yazan Aziz Efendi'nin rakamlarına yakındır.

istenmesi, Kâtip Çelebi gibi aydınların da farkettiği üzere beyhude bir çabaydı.[58]

Aziz Efendi ve benzerlerinin temel endişesi devlete ek yük getiren bu kişilerin gayrımeşru yollarla kul taifesine karışması, bunların arasında raiyyet kökenliler de yer aldığından onların üzerine yazılı vergileri raiyyet olarak kalan kişilerin ödemek zorunda kalmasıdır. İşte bu, reâyânın perişan olmasına sebebiyet vermektedir. Yazar, bu işin düzeltilmesi gerektiğini, bu konuda ilgililere gönderilmesi gerektiğini düşündüğü emirleri ayrıntılı bir şekilde sultana bildiriyor (ss. 30-33).

Eserin, onu şimdiye kadar yayınlanan diğer risâlelerden belirgin bir şekilde ayıran en ilginç kısımlarından biri, "ümerâ-i ekrâd"a, yani Osmanlı döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki bazı yerlerde yönetim hakkını ırsî bir biçimde ellerinde bulunduran Kürt beylerine dair bölümdür. "Ümerâ-i ekrâdın kuvvet ve kudretleri (ve) zamânında vukû'a gelen hizmetleri beyânındadır" başlıklı kısımda Diyarbekir, Van ve Musul eyâletlerine tâbi Kürt beylerinin durumu, ıslah edilmesi gereken en mühim işler arasında mütalaa edilir. Sünnî mezhebine mensup bu beylerin, zamanında "Kızılbaş"a yani İran şahına karşı yapılan savaşlarda gösterdikleri yararlıklardan övgüyle söz eden Aziz Efendi, bu hizmetlere mukabil Yavuz Sultan Selim'in bunlardan vergi istemeden ocak ve yurtlarını kendilerine, nesilden nesile geçmek üzere, "maktu'ül-kadem ve mefrûzü'l-kalem" olarak tevcih ettiğini belirtir.[59]

58 *Düsturü'l-amel li-ıslahi'l-halel,* s. 129-132.

59 Yavuz Sultan Selim tarafından kendilerine yurt ve ocakları ırsî olarak bırakılan ümerâ-i Ekrâd'ın *eyâlet* (XVII. yüzyılda *hükûmet*) ve *ocaklık* sancakları Diyarbakır, Van ve Musul beylerbeyilikleri dahilinde bulunuyorlardı (*eyâlet* tabiri XVII. yüzyılda Osmanlı taşra idaresinde *beylerbeyilik*'in yerini alınca Ekrâd beylerinin eyâletleri *hükûmet* olarak adlandırılmaya başlandı). Bu yörelerdeki klâsik Osmanlı sancaklarından farklı olarak ocaklık sancaklarının beyliği ırsî idi; bunlar tahrire, yani vergi ve vergi nüfusu sayımına tâbi idi. Hükûmet sancaklar (XVI. yüzyılda eyâletler) ise *mefrûzü'l-kalem ve maktu'ul-kadem* idiler, yani tahrir edilmezler ve Osmanlı

Ancak, seferler Macaristan tarafına döndükten sonra (burada 1590'da sona eren İran seferlerinden sonra, 1593'de başlayıp 1606 Zitvatoruk anlaşmasıyla sona eren Osmanlı-Habsburg Savaşları kasdediliyor) Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki beylerbeyiler Kürt beylerinin işlerine karışmaya başlamışlar, istediklerini azl ve nasb. etmişlerdir. Bunun sonucunda bu beylerin yanlarında besledikleri adam sayısı azalmış ve seferlerde yararlık gösteremez olmuşlardır.

Ekrâd beylerinin "tashihi" ile ilgili olarak Diyarbakır Beylerbeyine gönderilmesi gerekli fermanın taslağını eserine derceden yazar, burada sultanın ağzından özetle şunları belirtiyor:

Büyük ecdâdım devrinden beri saltanata ve devlete türlü hizmetler yapmış olan sadık Ekrâd beylerinin korunması arzumdur. Bundan sonra bu beylerden biri öldüğünde yerine geçecek oğul veya kardeşleri bizzat sarayıma gelecek ve *hükûmetleri* (yani beylikleri) tarafımdan tevcih olunacaktır. Sakın ola ki Kürt beylerinin içişlerine karışma, yeniçeri ve sipahilerin karışmasına da izin verme (s. 37).

Yazar bundan başka sultanın Ekrâd beylerine göndermesi gereken fermanı anlatıyor. Diyarbakır beylerbeyine gönderilmesi mutasavver fermandaki hususların onlara hitaben yazılan fermanda teyin edildiğini görüyoruz. Yukarıda da belirttiğimiz gibi risâleyi benzerlerinden ayıran özellik Ekrâd beyleriyle ilgili kısmıdır. Murphey bunda, 1624 yılında Bağdad'ın Safevîlerin eline düşmesinin müessir olduğu kanaatindedir(Giriş). Gerçekten de eserin yazıldığı yıldan birkaç yıl önce Bağdad'ı geri almak amacıyla düzenlenen bir seferin başarısızlıkla sonuçlandığına işaret ediliyor(s. 36).

---

resmî görevlileri buralara giremezdi. Bu konuda bkz. Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Pol'ikası,* Ankara 1987, s. 5-20. XVI ve XVII. asırlarda Osmanlı sancakları ve bu arada Doğu Anadolu'daki ocaklık ve eyâlet-hükûmet sancakları için ayrıca bkz. İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete,* ss. 125-198. 1632-41 arasında, normal Osmanlı sancakları dışında Diyarbekir Eyâleti'nde 6 hükûmet, 12 sancak, Van'da ise 4 hükûmet tespit ediliyor.

Dolayısıyla yazarın, XVI. yüzyıl boyunca Osmanlılar'ın Safevîler'e karşı savaşlarında rol oynayan Ekrâd beylerinin durumunun düzeltilmesini ve klâsik *istimâlet* siyasetinin ihyâsını talep etmesi objektif bazı şartlara dayanmaktadır.

Eserin diğer bir ilginç kısmı sahte seyyidler yani *müteseyyidler* hakkındadır. Diğer risâleler içinde, yalnızca *Hırzü'l-Mülûk*'da seyyid ve şeriflerin durumu ayrıntlı bir şekilde işlenmiştir. Bununla beraber, Aziz Efendi'nin eseri *müteseyyidler* üzerindeki vurgusuyla *Hırzü'l-Mülûk*'dan ayrılır. *Hırzü'l-Mülûk*'da önce peygamber torunu olan seyyid ve şeriflere iyi davranılmasının gerekli olduğu uzun uzun anlatılır.[60] Aziz Efendi, hemen hemen yalnızca *müteseyyidler* üzerinde durur. Ona göre hazine gelirlerinin azalmasının bir sebebi de aslen raiyyet olup vergi yükümlülüğünden kurtulmak amacıyla seyyidlik iddiasında bulunan ve bir şekilde- yani rüşvetle- kendini seyyid yazdıranların sayısının inanılmaz bir şekilde artmasıdır. Yazar bu konuda ilgi çekici bir misal zikreder. Zamanında (muhtemelen XVI. asır sonlarında) ilyazıcısı tarafından tahrir edilen Niğbolu Sancağı'nın Şumnu kazâsına bağlı Topuzlar Köyü'nde 172 raiyyete karşılık hiçbir seyyid yazılmamışken, eserin yazıldığı devirde bu 172 raiyyetin çocuklarının ellerinde seyyidlik hücceti bulunmaktadır. Bu durumu düzeltmek için dürüst, âdil ve rüşvet yemeyen bir görevli gönderilmelidir. Bu takdirde Rumeli'nde sadece 200 kadar seyyid çıkar (halbuki o sırada akrabalarıyla birlikte 30-40 bin kadardılar).

Müteakip kısımda Aziz Efendi timar ve zeametlerin ıslahı hakkında Rumeli ve Anadolu beylerbeyilerine yazılacak fermanları ele alıyor. Yoklama zamanında sepet timar ve zeametlerinin atadan ve dededen (*kadîmî*) ocak oğlu olanlara ve ulûfeli kul tâifesinden uygun olanlara verilmesi gerektiğine dikkat çekiliyor.

---

60 Y.Yücel(yay.), *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, ss.199-201. Kitâbu Mesâlih'de ise kısaca *âl-i resûllere* iyi davranılması gereğinden söz edilir: Yücel, *aynı eser*, ss.92-93.

Eserin "sonuç" kısmında ise bahsedilen dört ana konudaki, yani vezir sayısının azaltılması, ulûfeli kul taifesinin ıslahı, Kürt Beylerinin durumunun düzeltilmesi ve müteseyyidlerin ortaya çıkartılması hakkındaki ıslahatın faydaları özetle açıklanmaktadır.

Aziz Efendi'nin eserine yakından bakıldığında birbiriyle bağlantılı iki temel endişenin varlığını tespit etmek mümkün: hazine gelirlerinin erozyona uğramasının önüne geçilmesi ve ordunun eski kudretini kazanması. Tabiatıyla bu iki unsur da "din ü devlet"in eski ihtişamına kavuşmasının ön şartlarıydı.

9. Kitabu Mesâlih ve Kanûn-ı Kadîm Hakkında İlk Tereddütler

Eserde, aktüel mahiyetteki muhtelif idarî, içtimaî, iktisadî ve ahlâkî meselelere temas edilmektedir. Eserin bazı kısım (bâb)larının konularını, klâsik siyâsetnâme veya nasihatnâmelerde bulmak pek mümkün görünmüyor..[61] Müellif, yaşadığı devrin meselelerine dikkat çekerken, aynı zamanda bunların her birisi için pratik ve somut çözüm teklifleri göstermektedir. Ancak bu eserin ayırıcı vasfı, hiç şüphesiz, kendisinden önceki-ve tabiî ki sonraki-ıslahat lâyihacılarından farklı olarak , *kanûn-ı kadîm*'i ihya esasına dayalı bir yaklaşımı benimsememesi, hatta yer yer *kanûn-ı kadîm*'e eleştiriler yöneltmesidir. Eserde bir çok vesileyle, eski kanunların değiştirilebileceği vurgulanır; bunlar, yazarın ifadesiyle, ne farz ne sünnettirler (s. 46-487, 65, 73).[62]

---

61 Msl. bkz. *Kitâbu Mesâlih,* (yeni harfli basım), s. 48. Bu tür örnekleri çoğaltmak mümkündür. İstanbul'a ham meyve getirilmesi (s.56), koyun etine keçi eti karıştırılması (s.57), saray mutfağında ve imaretlerde pişirilen yemekler(s.58,74), İstanbul'un odun ihtiyacı(s.71 vd.), kâfir ekmekçilerle ilgili gözlemler(s.74) vs.

62 *Kanûn-ı kadîm*'e itiraz edilen bu sayfalarda karşımıza hep Hersekzâde Ahmed Paşa (öl. 1518) ile II. Bayezid devrinde Karaman Beylerbeyliğinde bulunmuş olan Karagöz Mehmed Paşa'nın isimleri çıkmaktadır. Yazar, bunlar tarafından ihdas edilmiş bir takım kuralların *kanûn-ı kadîm* adı altında kutsallaştırılmasını doğru bulmaz. Bu kişiler için bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* II. ss. 191-192 ve 553 vd.

Eserin bir yerinde konu, yazarın yaşadığı çağın anlayışı bakımından özlü bir şekilde ifade edilmektedir.

Evvelden olıgelmemişdir dimek fâide virmez, ol zamân bu zamâna uymaz. Ol zamânda bu fesadlar yoğimiş (...) her husus zamânına göre olmak evlâdır (s. 46-47).

Ancak yazarın *kanûn-ı kadîm* karşısındaki tavrının kategorik olmadığı, sık sık *kanûn-ı kadîm*'i veya *âdet-i kadîm*'i tenkit etse de bazen *uslûb* ve *kanûn-ı kadîm*'i bozmanın sakıncalarına değindiği de görülebilmektedir(ss. 50-52, 68). Esasen eserde buna benzer ve aynı bağlamda değerlendirilmesi mümkün bazı çelişkiler yok değildir. Meselâ, acemi oğlanların Türk tâifesine tevzi edilerek çiftçiliği öğrenmeleriyle ilgili eski uygulama, askerlikle ilgisizliği gerekçesiyle tenkit edildiği halde (s.46-47)-ki bu eleştiri yazarın *kanûn-ı kadîm*'e karşı tavrına uygundur-, beylik çayırlarının biçilmesinde köylüler yerine acemilerin kullanılması savunulmaktadır (ss. 48-52).

Yazarın geçmişteki uygulama ve kaidelere karşı toptan bir karşı çıkışından ziyade bunlardan kendine göre geçerliliklerini yitirenleri hedef aldığı söylenebilir. Esasen onun görüşlerinin dayandığı temel teorik çerçeve, diğer yazarlarınkinin aynısıdır: Herkesin toplumdaki uygun yerinde bulunması esasına dayanan Osmanlı toplum ve yönetim anlayışı.

Meselâ, acemi oğlanlarının Türk tâifesine verilmeyip yeniçerilik ve sipahilik ilmini öğrenecekleri bir san'atla meşgul olamaları fikri, temelde, toplum tabakalarının kendi işleriyle ilgili sahaların dışına çıkmamaları ve herhangi bir tabakaya hariçten ecnebi girmemesi esaslarına irca edilebilir. Zaten yazara göre, bir zümreye kendi san'atından başka bir iş gördürmek, "çiftçiye kuyumculuk teklif etmek gibidür" (s.56). Bu hususu teyiden, yazarın çeşitli grupları birbirinden ayrımada önem atfettiği giyim meselesiyle ilgili fikirlerini de ekleyebiliriz (s. 46, 47, 66, 73).

Yazarın ısrarla üzerinde durduğu konulardan biri de narh meselesidir. Alışverişlerde ve ihtisab işlerinde pek çok yolsuzluğun

dönmesinden müşteki olan yazar (s.57 ve 70-72), bunları önlemek için *ehl-i ilm bir ihtiyarı muhtesib* tayin etmek ve kadıyı bunun işlerine karıştırmamak gerektiği kanaatindedir (ss. 69-71).

Kitâbu Mesâlih yazarının idarecilerde aradığı vasıflar, klâsik siyâsetnâmelerin öngördüklerinden farksızdır: Ehil, tecrübeli ve ahlâklı olmak. Meselâ, sancakbeylerinin ince ve şair ruhlu kişilerden değil, bahadır kişiler arasından seçilmesi gerektiğine işaret edilmektedir(s.50). Bir başka yerde ise, eminlik ve kâtipliklerin, çoğu fâsık olan ecnebi şehirli tâifesine değil kullara verilmesi tavsiye edilmektedir(s.63).

Müellifin belli başlı şikâyet konularından ikisi de sosyal, iktisadî ve ahlâkî yönlerden büyük zararlar doğuran rüşvet (s.45, 70, 72, vs.) ile bilhassa köylü üzerinde, ölmüş koyunlardan, gayrimüslimler bakımından da vefat etmiş akrabaları için haksız vergi alınması şekillerinde tezahür eden zulümdür (ss. 61-62).

Özellikle vurgulanan hususlardan biri de her tâifede eski ihtiyarların bulunması lüzûmudur. Ancak yazar kendi devrinde ihtiyarların sözünü dinleyecek yiğit bulunmamasından şikâyetçidir. Bu "hatalı" tavra karşı yazar:

Meşveretten kimse hüsran bulmadı
Meşveret iden pişman olmadı

beytini hatırlatarak, ihtiyarlara münasib vecihle davranılmasını tavsiye eder (s. 59-60).

Son olarak şunu belirtmekte fayda var: Yazar, bütün idarî, içtimaî, iktisadî ve ahlâkî meseleleri halletmek için idarî ve inzibatî mahiyette bir reform yapılmasını öngörmektedir. Bilhassa *mehâyif teftişi*[63] ile ilgili kısımda bu husus daha da belirgindir. Yazar burada, korkutma ile pek çok ahlâksızlık ve zulmün önlenebileceği ka-

63 *Mehâyif teftişi* taşradaki idarecilerin denetlenmesi, zulüm yapıp yapmadıklarının tespit edilmesi ve kanuna aykırı davrananların cezalandırılmasına yönelik bir uygulamadır.

naatini serdetmektedir (s. 76-77). Özetle, her maslahatı ehline ısmarlamayı tavsiye ederek (s.85) alınacak tedbirler konusunda klâsik görüşleri tekrarlayan yazar, bu bakımdan diğer risâle yazarlarıyla aynı çizgiyi paylaşmaktadır.

10. Kâtip Çelebi ve Çözülmenin İbn Halduncu Tahlili

XVII. yüzyılda ana hatlarıyla gelenekçi bir söyleme sahip ıslahatçılar arasında Kâtip Çelebi'nin ayrı ve önemli bir mevki işgal ettiği bilinen bir husustur. Genel olarak eski Doğu-İslam telâkkilerini benimsemekle beraber Kâtip Çelebi'de İbn Haldun'dan gelen farklı bir taraf da bulunmaktadır.[64] Bu tesiri *Düstur*'daki tarih ve toplum anlayışında görmemiz mümkündür.

Gerçekten de sözkonusu eserin mukaddimesinde çizilen biyolojist cemiyet felsefesi, XIX. asır sonunda "organicisme" denilen sosyloji görüşüne benzetilmektedir.[65] Esasen insan organizmasının siyasî yapıyı anlatmak için bir metafor olarak kullanılması eski çağlardan beri görülür ve sonuç itibariyle farklılıkları olsa da, Fârâbî ve İbn Haldun gibi İslam mütefekkirleri de bu fikri işlemişlerdir.[66] Kâtip Çelebi de, İbn Haldun'un etkisiyle böyle bir anlayışı aksettirir. Mülk ve saltanat demek olan devlet'in insanların birarayа gelmeleriyle oluştuğunu belirten yazara göre "..insanın içtimaî

64 Bu konuda bkz. Z.F. Fındıkoğlu, "Türke'de İbn Haldunizm", *Fuat Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, ss. 153-163; H. Ziya Ülken, "Katip Çelebi ve Fikir Hayatımız", *Katip Çelebi*, s. 181.

65 Ülken, aynı yer; Ümit Hassan, İbn Haldun ve onun takipçileri sayılabilecek olan Kâtip Çelebi ve Naima'nın görüşlerini açıklarken organizmacı analojilere yer verdiklerini ancak bunlarla Tarih Biliminin kurulduğu bir zamanda (XIX. yüzyılda) ortaya atılan organizmacı görüşler arasında paralellik aramanın doğru olmayacağı görüşündedir. Zira XIX. yüzyıldaki organizmacı teoriler bilimsel gelişmeleri hiçe sayarlar: *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, Ankara, 1977, ss. 129-130.

66 B. Lewis, *İslam'ın Siyasal Dili*, s. 44. Eserin konumuzla ilgili bölümünün çevirisiyle ilgili olarak bkz. yk. dipnot 34.

hali infiradî haline mümasil ve ekser umurda muadil"dir (s.122). İnsanın tabiî ömrününün gelişme, duraklama ve gerileme (*nümuvv, vukuf* ve *inhitat*) dönemleri olarak üç mertebe üzere takdir olunduğunu belirten Kâtip Çelebi, bu dönemlerin sürelerinin, kişilerin bünyelerine göre farklılıklar arzettiğine dikkat çeker. İşte devletler de tıpkı böyledir; meselâ, geçmişte bazı devletler kısa süre içinde çöktükleri halde Osmanlı Devleti büyesinin sağlamlığı sayesinde duraklama dönemini uzatabiliyordu (ss. 122-123).[67]

Reâyâ ile ilgili bölüme, reâyânın sultanlar ve emirlere Allah'ın emaneti olduğunu bildirerek başlayan yazar, burada yönetim anlayışının en önemli ilkelerinden biri olan *daire-i adliye*'ye de atıfta bulunur(s.124). Hippokrates'ın mizaçlara ait sınıflamasından faydalanarak organik fonksiyonlarla sosyal tabakalar arasında paralellikler kuran(s.124)[68] yazar, toplumun sınıf yapısı konusunda *erkân-ı erbaa* fikrini tekrarlar. Bütün sınıfların üzerine padişahı yerleştiren yazara göre insandaki *havas* ve *kuvâ* (duygular ve kuvvetler) toplum için padişahtır. Ulemâ bedenin en önemli unsuru olan kana, asker balgama, tüccar safraya ve reâyâ ise sevdâya[69] benzetilir (ss.124-125). İnsan vücudunun sağlıklı olabilmesi nasıl bu dört unsurun dengeli bir şekilde birarada bulunmasına bağlıysa, toplum düzeni açısından dört tabakanın durumu da aynı şekilde mütalaa edilmelidir (s.125-126).

Daha sonra Celâlîlerin çıkışıyla birlikte vergi veren köylü halkın yoksullaşması meselesini ele alan yazar, tarımdaki çöküntüyü vergilerin fazlaca arttırılmasına bağlar. Ancak en önemlisi ve işin başı, emânet ehline verilmek ve gaddarın hakkından gelinmek gerekirken bütün mansıpların yüksek fiyatlarla satılmasıdır. Mansıpları satın alanlar verdikleri parayı fazlasıyla çıkarmak için ve zaru-

67 Krş. İbn Haldun, *Mukaddime*, I, ss. 505-507.

68 Bkz. Ülken, s. 182, Krş. Fârâbi, *El-Medinetü'l-Fâzıla*, Çev. A. Arslan, Ankara, 1990, s. 70 vd.

69 Kan, balgam, safra ve sevda eskiden hekimlerin insan vücudundan bulunduğu kabul ettikleri dört unsurdur.

ret bahanesiyle bir başkasına satar; yeni sahipler ise aynı amaçla bu defa halka baskı ve zulüm uygular (s.128). Kâtip Çelebi bu kısır döngüden çıkılamadığı takdirde istikbâlin parlak olmayacağının fardındaydı.

Askerin durumu, balgamın insan vücudundaki ideal durumu gibi, itidal üzere olmalıdır. Yani balgamın azlığı veya çokluğu nasıl bedene zarar verirse, askerin azlığı ya da çokluğu da toplum için aynı şekilde zararlıdır. Mamafih Kâtip Çelebi, kendisinden önceki nasihat yazarlarından farkı olarak asker sayısını azaltmaya çalışmanın beyhude bir gayret olduğunun da farkındadır. Ona göre, esasen askerin çokluğundan korkmaya da gerek yoktur. Maaşların fazlalığı hususunda ise, meseleyi *kanûn-ı kadîm*'e riayet ederek ve *hüsn-i tedbîr* ile halletmek lazımdır (ss. 129-132).

Mideyi hazineye, mideyle ilgili duygu ve fonksiyonları da mâlî işlerle uğraşan zümre ve görevlilere benzeten yazar, hazine gelirlerinin bölüşüm ve dağıtımında dengeli davranmak gereğini özellikle vurgular. Burada ayrıca duraklama döneminin sonlarından itibaren toplumdaki ileri gelenlerin nüfuz ve ünvanlarını genişletmeye başladıklarına ve orta tabakanın da bunlara özenmesiyle tüketim eğiliminin yaygınlaştığına işaret edilmektedir (s.134). Bu durumun zararlı sonuçlarının yanısıra hazinenin gelir-gider dengesinin tedricen-gelirler aleyhine olmak üzere- bozulduğunu da tespit eden Kâtip Çelebi, durumun düzelmesinden ümitsiz olmakla beraber, zora dayalı tedbirler ile bir rahatlama imkânı yaratılabileceğini belirtir(s.135). Bu tedbirlerin tüketim temâyülünün kısılmasına yönelik olarak düşünüldüğü muhakkaktır.

Sonuçta bozukluğa çare olabilecek bir çok yol bulunduğunu ifade eden yazara göre, bunlardan biri halkı boyun eğdirir bir *sahibü's-seyf* (kılıç sahibi)'in varlığı, diğeri ise ülkenin ileri gelenlerinin hakikî padişahın Allah olduğunu hatırlayıp ona göre hareket etmeleridir (s.136). Bir diğer yol ise, askerin belli başlı işbilir önderlerinin elele vererek, sâyesinde mutlu oldukları devleti kayırarak fesat ve hiyanet erbâbının köklerini kazımalarıdır. Bir başkası da,

devleti yönetenlerin hak yolda birleşip çalışmaları ve israfı azaltarak asker gücü ile iş görmeleridir (s. 137).

Neticetü'n-netice kısmında ise, reâyâda vergi verecek gücün kalmadığı, padişahın bir yıllık geliri ne şekilde olursa olsun tedarik edip hazinenin borcunu silmesi ve gelecek senelerin parasından yavaş yavaş ödemesi şartıyla mutemed bir kuluna vermesi tavsiye edilmektedir. Yazar nihaî tedbir olarak mansıplara ehil ve tecrübeli kişilerin rüşvet alınmaksızın tâyin edilmelerini ve bunların görevlerinde uzun müddet bırakılmalarını önermektedir (ss. 137-138).

Görüldüğü üzere Kâtip Çelebi "çözülme" vâkıasını idarî, malî ve ahlâkî boyutlarıyla bir bütün olarak ele almıştır. Çizdiği nisbeten karamsar manzaraya ve sahip olduğu determinizm kokan bakış açısına rağmen, devletin daha önceki belalarda olduğu gibi, bu bunalımı da atlatacağını söylemektedir (s.139). Bunları, devletin karşılaştığı buhranları *fetret* olarak telâkki eden geleneksel anlayışın tesirine veya Kâtip Çelebi'nin İbn Haldun'u tam mânasıyla anlamamasına bağlamaktan ziyade -ki esas itibariyle İbn Haldun'un da devletlerin gelişme dönemini müteakip muhakkak çökecekleri şeklinde katı bir determinizm anlayışına sahip olmadığını hatırlatalım-, Devlet-i Aliyye'nin sadık bir hizmetkârı olarak Kâtip Çelebi'nin samimî temennileri addetmek daha doğru olacaktır.

11. Telhisü'l-Beyân'a Göre Çözülme

Hezarfen Hüseyin Efendi'nin "çözülme" hakkındaki mülahazalarını ele almadan evvel onun da Kâtip Çelebi gibi bir İbn Haldun tâkipçisi olduğunu hatırlatmak lazımdır. Yazarın devlet ve toplum anlayışıyla ilgili teorik fikirleri *Tenkih-i Tevârih-i Mülûk* adlı eserinin hâtimesinde yer almaktadır. Burada, her toplumun inhitat devri sonunda zorunlu olarak ortadan kalkmadığı, ancak *adâlet*'ten ayrılanların ve gerekli tedbirleri zamanında almayanların yok oldukları hususu üzerinde durulmaktadır.[70]

70 Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri*, ss. 136-137.

Telhisü'l-Beyân'da ise Hüseyin Efendi devletin içine düştüğü buhranın sebeplerini göstermeye çalışır. Eserin, esasen daha önce yazılmış aynı türdeki bazı kitaplardan derlendiği ve yazara ait kısımların az olduğu, yukarıda "Kaynaklar" kısmında belirtilmişti. Bu tekrarlamanın veya iktibas yapmanın en önemli sebeplerinden biri de, bizce, temel meselelerin ve /veya o meselelere bakış açısının değişmemiş olmasıyla ilgilidir.

Hezarfen, devlet sırlarının nedimlere söylenmemesi gereğine işaret ederek eski sultanlar ve bilhassa I. Selim (1512-1520) devrinde buna uyulduğunu belirtir. Esasen fetihlerde önce Allah'ın yardımı, sonra da devlet sırlarının saklı tutulmuş olması rol oynamıştır (s. 370).[71] Yavuz Sultan Selim devrini bir "ideal dönem" olarak gören Hüseyin Efendi, bu padişahın her hizmette *liyakati* esas tuttuğunu ve ülkenin meseleleriyle bizzat ilgilendiğini övgüyle anlatır. Esasen Sultan Süleyman'ın saltanat yıllarının (1520-1566) ortalarına gelinceye kadar ülkedeki düzen sağlamdı. Kanunî'nin, kadınların yalanları ve sahtekâr damadı Rüstem Paşa'nın şaşırtmasıyla, oğlu Şehzade Mustafa'yı katletmesinden (1553) beri ülkedeki ucuzluk, pahalılık ve yokluğa; tabiatın nizamı ise bitmeyen karışıklığa (*ihtilâl*e) dönüşmüştür (ss. 370-373).

Padişahın akıllı ve bilgili birini *istiklâl* vererek veziriâzam tayin etmesi ve suçu sabit görülmeden azletmemesi (aynı yer), beylerbeylerinin görevlendirilmesinde de *vech-i meşruh* üzere hareket edilmesi tavsiye edilir. Zira sık sık azledilen beylerbeyleri servetlerini arttırmak için görevleri sırasında halkı çeşitli bahanelerle soyuyorlardı. Dindar ve mutedil kişiler azil korkusundan uzak bir biçimde beylerbeyi tayin edilmeli, buna rağmen zulüm yapanlar varsa siyaseten katledilmelidirler (ss. 375-376).

Kendi devrinde ilim ehline rağbetin kalmadığından acı acı şikâyet eden yazar, eskiden Osmanlı Devleti'nde ulemâya gösterilen saygının hiç bir yerde görülmediğini zikreder. Daha sonra kazasker

71 Krş. Uğur, "Âsafnâme-i Vezir Lütfi Paşa", ss. 244-245.

ve kadıların hem ilim ehli, hem dindar ve hem de (rüşvete karşı) perhizkâr olmaları gerektiğine işaret eden Hüseyin Efendi, oysa ki kendi zamanında zulmün kısmen kadılardan kaynaklandığını yazar (ss. 389-392).

Kul tâifesi (s. 374) ve timar erbâbı (ss. 382-383) ile ilgili olarak daha önceki yazarların görüşleri tekrarlanır. Mâmafih burada yazarın mehazlarından kaynaklanan çelişik görüşleri birarada görmek mümkündür. *Âsafnâme*'den iktibas edilen yerlerde kul sayısının az olması gerektiği belirtilirken (s. 374; krş. "Âsaf-nâme", s.245), Kâtip Çelebi'inin *Düstur*'undan aktardıldığı anlaşılan yerlerde kul sayısını azaltmanın beyhudeliğine işaret edilir (s. 385-386; krş. "Düstur", s. 129-132).

Eski kanun ve kaidelerin ihmali, bozukluğun en belli başlı sebeplerinden birisi olarak sayılmaktadır. Meselâ, kul tâifesine hariçten *ecnebi* karıştırmamalı (ss. 383-384) ve reâyânın askerî tâifesine katılması hoş karşılanmamalıdır (ss. 384-385). Hazine tedbirleri konusunda Kâtip Çelebi'den etkilenen yazar, israfı ve tüketim eğilimini eleştirir ve çözüm konusunda benzer ümitsiz ifadeler kullanır (s. 386). [72]

Hezarfen'in dikkatini çeken bir başka nokta da içtimaî nizamın her zaman, yazıldığı gibi, sâbit olmamasıdır:

"Zira muktezâ-yı etvâr-ı tabiat-ı temeddün ve içtima böyle olmakdır, hilâfı recâ olunmaz." (s.382).

Anlaşılacağı üzere bu hususta da İbn Haldun'un doğrudan veya Kâtip Çelebi vasıtasıyla Hezarfen'i etkilemiş olması sözkonusudur.

Sonuç olarak bütün *ihtilâl* ve *zulüm*den padişahın bizzat sorumlu olduğunu belirten Hezarfen, bunun için padişahın iyi kimseleri bulup mansıpları onlara tevdi etmesini tavsiye eder. Tersi bir durum yani mansıpların zâlimlere verilmesi ve bunların reâyâya musallat

72 Krş. "Düstur". 134-135.

edilmesi, kurtları koyun sürüsüne salıvermek gibidir (s. 393).

Yukarıda anlatılanlardan anlaşılacağı üzere Hezarfen Kâtip Çelebi'den çok etkilenmiş olmakla beraber, yazdıkları te'lifçi bir karakter taşır ve geleneksel/gelenekçi ıslahat düşüncesini aksettirir. "Altın çağ"a duyulan özlem, eski kanunların ihyası, idarî reform önerileri vb. bu durumu açıkça göstermektedir.

12. Yeni Bir Çağ'ın Eşiğinde Gelenekçi Islahat Düşüncesi: Nesâyihü'l-Vüzerâ

XVIII. asrın başlarından itibaren, İkinci Viyana Kuşatmasını müteakip Osmanlı Devleti'nin uğradığı sürekli yenilgilerin ve toprak kayıplarının tesiriyle, ıslahatın gereğine inanan Osmanlı devlet adamlarının gözlerini yavaş yavaş-artık giderek daha uzak geçmişte kalan- ihtişamlı bir mâziden, güçlü düşmanların örnekliğine çevirdikleri mâlumdur. Bu bir bakıma *kanûn-ı kadîm*'i ihyâ etmeyi amaçlayan gelenekçi ıslahat fikrinin iflasıydı. Ne var ki, gelenekçi anlayışın gücü ve etkisi zamanla azalmakla beraber tamamen ortadan kalkmayacaktır. Burada çalışmamızda kullandığımız son örnek Osmanlı Tarihinde yeni bir aşamayı simgeleyen "Lâle Devri"nin (1718-1730) başlamasından kısa bir süre önce yazılmıştır. Tabiatıyla bu yeni devirde daha önce pek atıfta bulunulmayan yeni fikirler ortaya çıkacaktır. Ancak bunun gelenekçi anlayışın tamamen terkedildiği anlamına gelmediğini tekrar vurgulayıp XVIII. yüzyılın sonlarında III. Selim'e (1789-1807) sunulan ıslahat lâyihalarından önemli bir kısmında hâlâ kanûn-ı kadîm'in ihyâsının savunulduğuna işaret etmekle yetinelim.7[73]

73 Bu lâyihaların önemlice bir kısmında ise "Nizam-ı Cedid'in kurulması öngörülmekteydi. Böylece Osmanlı ıslahat düşüncesinin XVI. yüzyıl sonlarından XIX. yüzyıl başlarına doğru geçirdiği evrimi "Kanun-ı Kadim'den Nizam-ı Cedid'e" başlığı altında ifade etmek mümkündür. III. Selim'e sunulan lâyihalar için bkz. E. Z. Karal, "Nizam-i Cedide Dair Layihalar", *T.V.*, I/6 (1942), ss. 411-425; II/8 (1942), ss. 104-111; II/11 (1943), ss.324-551; II/12 (1943), ss.424-432.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa eserinin ilk bölümünde, büyük ölçüde Âsafnâme'den yararlanarak veziriâzamın taşıması gereken vasıflar üzerinde durur ve padişahın iyi yetişmiş ve dindar bir devlet adamını tam yetki vermek suretiyle veziriâzam tâyin etmesini ve veziriâzamın kendisine arzettiği işleri geri çevirmemesini tavsiye eder (ss. 9-11).[74]

Bütün idareciler ve özellikle padişah adâlet üzere hareket etmelidir; zira adâlet sâyesinde hazine bollaşacak, reâyâ artacak ve ülke mâmur olacaktı (s.23)[75]. Bunun içindir ki ülkenin halini yakından izlemeli ve sikke işine gereken özen gösterilmelidir. Ayrıca narh işini sadece kadılara bırakmamalı ve her idareci günlük narh ile ilgilenmelidir (s. 25).

Bunalımın en önemli sebeplerinden birisi, halka zulmedilmesi, köylerin harap ve hâli kalması, hazinenin zaafa düşmesi ve kıtlık vb. zincirleme sonuçları beraberinde getiren *rüşvet*'tir. Bunu önlemek için : a) mansıplarda azil mahzurunu ortadan kaldırmak, b) yöneticiler arasında adâletsizliğe yeltenenleri *siyâset kılıcı*yla korkutmak ve c) bütün mansıpları, rüşvet alınmaksızın, ehil olan kişilere tevdi etmek gerekmekteydi (ss. 45-49). Paşa'ya göre, o devirde kadıların çoğu *mahsûl* adı altında rüşvet almaktaydı. Mansıpların rüşvetsiz verilmesi hâlinde reâyâ üzerindeki zulmün kalkacağına ve böylece toprağını terkedenlerin tekrar geri dönebileceğine işaret edilmesi (aynı yer) ise XVI. asrın son çeyreğinden itibaren şikâyet konusu olan *çiftbozanlık* olgusunun hâlâ önemini muhafaza ettiğinin bir delili sayılabilir.[76]

İdaredeki bozukluğu gidermenin bir yolu da, veziriâzamın mansıp sahiplerini kendisinden başkasına bağımlı kılmaması-

74 Krş, "Âsafnâme", ss. 244-245.

75 Burada *dâire-i adliye*'nin manzum bir versiyonu verilmiştir.

76 Burada, Paşa'nın daha önce yazılan eserlerden etkilenmiş olması muhtemelse de, defterdarlık yapmış bir kişinin, kendi zamanında böyle şikâyetler olmasaydı veya *çiftbozanlık* yaygın bir şekilde varlığını devam ettirmeseydi bu ifadeleri kullanırken ihtiyatlı davranması beklenirdi.

dır. Yazar, kendi mesleği olan *defterdarlık*'ın ehemmiyetini de özellikle vurgular ve vezirîâzamın bu makama getirdiği kişiye *istiklâl* vermesi ve onu azil korkusundan uzak tutması gereği üzerinde durur (ss. 51-55).[77]

Mâliyenin düzelmesi için geliri arttırıp masrafları azaltmaya gayret etmek gerektiğini belirten Paşa, *Âsafnâme*'ye dayanarak kul tâifesinin az ve öz olmasını tavsiye eder (s.57). Ayrıca haram iş, rüşvet, zulüm, bid'at, müsâdere vb. yollarla toplanan paranın hazineyi zarara soktuğu da öne sürülür (s. 65).

İhtilâle karşı alınacak idarî tedbirlerin birisi de Yeniçeri Ağası ile Kul Kethüdasının müdebbir, mutemed ve dindar olmaları ve Ocağın ıslahında tedricî bir hatt-ı hareketin benimsenmesidir (s. 67-69). Ayrıca ulûfelilerin arasına rica ve şefaatle katılanların ayıklanması zarurîdir. Zira, durum öyle bir hal almıştır ki, "reâyâ tâife-i askerîden temyîz olunmakdan kalmıştır." (s.69).

Önemli bir tedbir de reâyâdan fazla vergi alınmasının önüne geçilmesidir. Bu bir evin temelinden toprak alıp sathına harcamak gibidir (ss.73-75). Bu bakımdan reâyâya iyi davranılmasında sayısız faydalar vardır; ancak onları askerî tâifesine katmak *ihtilâl* (bozulma) sebebidir. Zira raiyyetin asker olması sonuçta gelirin azalması ve nizâmın bozulmasına yol açar (s.75). Esasen hazinenin kaynağı olan reâyâya adâlet üzere davranmak ve onları Allah'ın emaneti sayarak himâye etmek padişahın başta gelen görevlerinden biridir. Ancak, Lütfi Paşa'dan mülhem satırlarında Defterdar Mehmet Paşa, reâyâya fazla yüz vermenin de doğru olmadığı kanaatindedir:

"Libâsda ve atda ve busatda (silahta) dahi sipahi gibi izhâr-ı tezyîn eylemelerine ruhsat virilmemek lâzımdır." (s. 77).

---

77 Abou Hadj, hazine defterdarına ve divan memuriyetlerine ayrı bir bölüm ayrılmasını, devletin artan nakit ihtiyacının yol açtığı gelişmelerin önemine bağlar. Defterdar'ın vergi gelirlerinin emanet usûlüyle toplanmasını teklif edişi ise Abou Hadj'a göre eski tarz bir usûlün yeni bir çözüm olarak ortaya konmasıdır: "Ottoman Naşihatname....", s. 22.

Askerî alanda alınması gereken tedbirler bakımından düşman ahvalinin yakından izlenmesine büyük önem atfeden Paşa (s.79), bir başka tedbir olarak ta seraskerliğe dürüst, akıllı ve müdebbir bir vezirin getirilmesini salık vermektedir (s. 89).

Klâsik dönem Osmanlı devlet teşkilâtının dayandığı iki temel kurumdan biri olan timar sistemi hususunda Defterdar Sarı Mehmed Paşa *kanûn-ı kadîm*'e riyaet edilmesinden yanadır. Bu alanda pek çok suistimallerin zuhuru, zeamet ve timarlara eskisi gibi ihtimam gösterilmemesine bağlanmaktadır. Halbuki *selâtin-i selef* zamanında kaleler ve ülkeler timar ve zeamet erbâbı sâyesinde fethedilmemiş miydi(s. 117)?[78] *Ekâbir sepeti*'ne girmiş olan timarların sadece yoklama ile ortaya çıkarılamayacağının tecrübeyle sâbit olduğu görüşünü muhtemelen Koçi Beğ'den iktibas eden yazar, bu konuyu da idarecilerin adâletine havale ediyor ve onların timar ve zeametleri ehil kişilere tevdi etmelerini ümid ediyordu. Ona göre esasen eskinin *ukalâ-yı dûrbîn* (uzağı gören akıllılar)'i de böyle düşünmekteydi(s. 119).[79]

Özetle Defterdar, kendisinden önce aynı vâdide kalem oynatanların eserlerinden büyük ölçüde yararlanarak ve kendi şahsî tecrübelerini de devreye sokarak yazdığı eserinde, *kanûn-ı kadîm*'e aykırı her türlü yeni uygulama (*bid'at*)ların ortadan kaldırılması, rüşvetin önlenmesi, mansıpların ehil kişilere verilmesi, halka adil davranılması, veziriâzamın müstakil ve azil korkusundan uzak bulunması vb. hususların "nizâm-ı âlem"in ihyâsında hayatî önemi hâiz olduklarını vurgulamaktadır.

78 Krş. *Kitâb-ı Müstetâb*, s. 15.
79 Krş. *Koçi Beğ Risâlesi*, s. 53.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Buraya kadar, XVI. asrın ikinci yarısından itibaren varlığını kuvvetle hissetirmeye başlayan klâsik Osmanlı düzeninde değişim olgusu ve bu olgu karşısında Osmanlı bürokrat-aydınlarının fikirleri ana hatlarıyla ortaya konulmaya çalışıldı. Bu noktada Osmanlı gelenekçi ıslahat düşüncesini analitik ve tenkidî bir yaklaşımla ele almaya ve yukarıda görüşleri özetlenen nasihat yazarlarının fikirlerini genel bir değerlendirmeye tâbi tumaya çalışacağız. Bunu yaparken onların karşılaştıkları vakıayı nasıl tanımladıklarını ve ıslahat için ne gibi çareleri ön plana çıkardıklarını sistematik bir tarzda ele alacağız, Ayrıca bu teorik yaklaşımların XVII. yüzyıldaki ıslahat hareketlerine ne ölçüde yanısıdığını da kısaca vurgulayacağız.

Sebepleri, mâhiyeti ve sonuçları bakımından tartışmalı hususlar ihtiva etse de, takriben XVI. yüzyılın sonlarında doğru "klâsik Osmanlı sistemi'nin maruz kaldığı bir "buhran" veya "dönüşümdeğişim" vakıasının varlığı tarihçiler tarafından genellikle kabul edilmektedir. Bu vakıayı zamanında tespit eden Osmanlı risâle yazarlarının konunun mâhiyetine ilişkin görüşlerinin XX. asır tarihçilerini etkilediği-her ne kadar sonuncular onların sebep saydıkları unsurları "çözülmenin belirtileri" olarak değerlendirirlerse de- bir gerçektir.[1] Ancak Osmanlı sosyo-ekonomik yapısının XVI. asrın

1 Bkz. Lewis, "Ottoman Obervers...". Bu makalade öne sürülen fikirleri 1970'lerin sonlarına kadar Osmanlı tarihçilerinin bu konudaki temel yaklaşımlarını yansıtır.

sonlarından itibaren, önce "duraklama" sonra da "gerileme" dönemine girdiğini kategorik olarak öne sürmenin yanlışlığı, XVII. ve XVIII. yüzyıllar üzerindeki çalışmaların rağbet kazanmasıyla ortaya çıkmaya başlamıştır.[2]

Bundan dolayıdır ki, son yıllarda, ıslahat lâyihası yazarlarının Osmanlı devlet ve toplum yapısının yozlaşmasına dair fikirlerinin tenkidî bir bakış açısıyla ele alınması gerektiği ve onların yansıttığı "çözülme-çürüme-çöküş" imajının düzeltilmeye muhtaç olduğu bilhassa vurgulanmaktadır. Bu yaklaşıma göre, ıslahat projelerinde ileri sürülen fikirlerin tarihî bağlamına konulması, varlığı iddia edilen olay ve olguların tarihen sabit olup olmadığının araştırılması gerekir.[3] Meselâ, onların-zamanında tam bir anlaşma sağlamamakla beraber-varlığından emin oldukları Osmanlı "altın çağı" ve bu çağda var olduğunu ileri sürdükleri düzenin, gerçekte kafalarındaki "ideal düzen"in geçmişe yansıtılmış halinden başa bir şey olmadığı savunulmuştur.[4] Gerçekten de lâyihalarda çizilen statik, sınıflararası geçişlere yani sosyal hareketliliğe kapalı toplum modeli, sadece teoride varolmuştur; görünürdeki bazı kanunî kısıtlamalara rağmen, meselâ raiyyet oğullarının medrese eğitimi yoluyla ulemâ,

---

2 Bkz. "Giriş" kısmının 1. dipnotunda zikredilen eserler. Murphey de " genel çöküş veya buhran"dan ziyade spesifik buhran veya değişimlerin derinliğine incelenmesi gerektiği kanaatindedir: "Mustafa Ali and the Politics of Cultural Despair", *IJMES*, 21 (1989), ss. 243-255.

3 Bir örnek vermek gerekirse, Aziz Efendi'nin Ekrâd beyleri ile ilgili şikâyetleri 1590'dan önce bunların statüsünden hiç bir değişiklik olmadığı zannını uyandırabilir. Halbuki Kunt'un araştırması, Osmanlılar'ın tedricî fetih siyâsetinin, bir şekilde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki *eyâlet* ve *ocaklık* sancaklar üzerinde de uygulanmış olabileceği izlenimini veriyor. Meselâ, 1521-27'de Diyarbekir beylerbiyiliğine bağlı Kürt sancağı olarak geçen Çemişgezek, Siverek, Atak ve Çapakçur 1568-754 döneminde normal Osmanlı sancağı olarak görülüyor. Atak ve Çapakçur'un 1600 civarında tekrar *ocaklık* satatüsünü kazanmalarına mukabil Çemişgezek ve Siverek normak sancak olarak devam etmişlerdir: Kunt, *Sancaktan Eyalete*, s. 35-37.

4 Abou el-Haj, s. 34

savaşlarda gösterdikleri yararlıklar sonucu timarlı sipahi zümrelerine katılmaları *kanûn-ı kadîm*'in sıkı sıkıya uygulandığı varsayılan dönemde çok yaygındı.

Bu durumda, "XVI. asrın sonlarındaki değişimin niteliği hakkında ıslahat risâlecilerinin görüşlerinin anlamı nedir?" sorusu akla gelebilir. Bu soruya cevaben şunları söyleyebiliriz: Bu ıslahat projeleri sayesinde bizzat Osmanlı yönetici tabakasının, ya da bu tabaka içindeki bazı grupların karşılaştıkları durum hakkındaki değerlendirmelerini öğrenmekteyiz. Tarihî gerçekliğin bazan çarpıtıldığı muhakkak; ama yine de Osmanlı merkezî yönetimini ilgilendiren temel meselelerin neler olduğunu anlamamız mümkün.

Bu genel hususları belirttikten sonra Osmanlı nasihat yazarlarının "çözülme" vâkısını değerlendirişindeki çıkış noktalarını vurgulamamız gerekir. Zira, onların bu vâkıaya hangi şartlarda ve hangi gözlerle baktıklarını lâyıkı veçhile anlamadan, bu konudaki tespit ve tahlillerini değerlendirmemiz anlamlı olmayacaktır. İkinci bölümün başında da belirtildiği üzere, nasihat yazarları belirli bir düşünce geleneğini tevârüs etmiş insanlar olarak, karşılaştıkları vakıayı geleneksel İslâm-Osmanlı devlet ve toplum anlayışı veya bir başka deyişle devrin "resmî ideolojisi" çerçevesinde tahlil etmişlerdir. Tabiatıyla bu literatür yönetici sınıfın şu veya bu grubuna mensup insanlar tarafından oluşturuldu. Dolayısıyla, belki de belirtmek gereksiz ki, olaylar tarafsız bir gözle ele alınmış değildir.

Bununla birlikte ve bunun yanısıra, nasihat yazarlarının bakış açılarını etkileyen ve vakıayı belki de bütün boyutlarıyla kavramalarına engel olan başka bazı faktörler de vardı. Bunlara geçmeden önce, onları yargılamak değil, anlamak amacıyla hareket ettiğimizi bilhassa belirtmeliyiz. Onların yaşadıkları çağın ve mensup oldukları siyasî-sosyal çevrenin değerleri ve kıstasları çerçevesinde düşünüp yazmaları gayet tabiî idi. Burada sadece bu değerlendirmelerin tarihî olgularla uyumu veya uyumsuzluğunu- o da bizim yüzde yüz tarafsız veya objektif olduğunu iddia edemeyeceğimiz modern tarih araştırmaları ışığında-sergilemeye çalışacağız.

B.Lewis, Osmanlıların yükselen Batı uygarlığının ürünlerini alış yeteneğinden yoksunluklarının "-hatta belki de Osmanlı çöküşünün-kısmî izahını... vârisleri ve canlandırıcıları oldukları klâsik İslâm uygarlığıyla birlikte tevârüs ettikleri belirli bir zihnî tutumda", yâni "kendi üstünlüğüne ve kendi kendine yeterliğine derinden" inanmakta bulmanın mümkün olduğunu ileri sürer.[5] Pratikteki durum tam olarak böyle olmazsa da zihinlere sinen bu anlayışın önemli ölçüde uygulamaya da yansıdığı söylenebilir. Bu ise "gelenekçi" bir ıslahat düşüncesinin hangi zihnî ortamın ürünü olduğunu anlamamızı sağlar. Osmanlı bir "altın çağ" yaşamıştı ve kurtuluş bu altın çağı ihyâ etmekteydi. Esas itibariyle evrensel bir mâhiyet taşıyan ve İslam ve Osmanlı literatüründe eşanlamlısına dahi rastlamadığımız ancak onu imâ eden terimlerin varlığını bildiğimiz bu kavram ve taşıdığı anlam,[6] Osmanlıları fikrî düzeyde, kendi geçmişlerini taklit etmek gibi sonuç itibariyle menfî bir vaziyet alışa yöneltiyordu.[7] Fikrî düzeyde önemli bir diğer engel de Osmanlı devlet düzeninin dünyevî-merkezî otoriteyi temel alan ve toplumu da bu çerçevede düzenlemeyi ilke edinen yaklaşımıydı. Osmanlılarda Batıdaki gibi sivil topluma nüve teşkil edecek yapılar bulunmadığı için Osmanlı'nın geri kaldığı düşüncesi de artık eleştiriliyor ve Osmanlı toplumundaki siyasî-sosyal güç odakları derinliğine inceleniyor.[8] Ancak Osmanlı "resmî ideolojisi"nin, her zaman

5 *Modern Türkiyenin Doğuşu,* ss. 34-35; ayrıca bkz. ss. 41-42.

6 Aşağıda da değineceğimiz gibi *Altın Çağ* terimi batılı bir kavramdır ama düşünce olarak evrensel bir niteliği haizdir. Tâbir, bir toplumun geçmişindeki "saf ve ideal" durumu anlatır. İslâm toplumlarında "Asr-ı Saadet"in yüceltilmesini bu çerçevede düşünebiliriz. Püritanist hareketleri (İslâmda selefiye) de aynı zihnî tavrın yansımaları olarak görebiliriz.

7 B. Yediyıldız, "Batılılaşmanın Temelleri Üzerine Bazı Düşünceler", *Birinci Millî Türkoloji Kongresi-Tebliğler,* İstanbul 1980, s. 332.

8 Bkz. S. Faroqhi, "Civilian Society and Political Power in the Ottoman Empire-A Report on Research in Collective Biograhpy (1480-18307", *IJMES* , 17 (1985), ss.109 117; aynı yazar, "Political initiatives from the bottom-up in the 16th and 17th century Ottoman Empire", *Osmanischen Studien zur Wirtschafts und Sozialgeschichte,* ed. H. G Majer, Wiesbaden 1986, ss. 24-33.

başarılı olmasa da, muhalefet odaklarını şu veya bu şekilde bertaraf etmeye çalışması ve Osmanlılar'da "devlet"i merkez alan bir eğitim-öğretim sisteminin varlığı belirtilmelidir. Ancak devletin eğitim ve bilim hayatına damgasını vurması farklı/aykırı düşüncelerin, özellikle XVI. yüzyıldan itibaren hür bir şekilde tartışılmasının önünü tıkıyordu.[9]

Bu noktada değinmemiz gereken bir husus da şudur: Acaba nasihat yazarları karşılaştıkları vakıayı niye "ihtilâl-i âlem", "nizâm-ı âlem"in bozuluşu olarak değerlendirmişlerdir? Niçin bu vâkıayı daha tarafsız bir terminoloji vasıtasıyla açıklamamışlardır? Bizce bunun temelinde yatan en önemli faktörlerinden biri onların meseleye "taraf" olarak bakışlarıdır. Ancak bunun yanında, toplumda sarsıntı ve siyasî sistemde bunalım yaratan "değişme"lere ve yeniliklere "fetret" ve "bid'at" kavramları çerçevesinde bakmaya alışmış bir geleneğin tesirini de vurgulamalıyız. Değişme hızının nisbî yavaşlığı da gözönüne alındığında ilk etkileri olumsuz görüntüler hâsıl eden "tebeddülât ve tağayyürât"ın "nizâm-ı âleme halel gelmesi" tarzında yorumlanması anlaşılır olmaktadır. Tarihin "devrevî" olarak idrak edilmesi bize bunu daha iyi anlatır.[10]

Yukarıda zikredilenlerle beraber mütâlaa edilmesi gereken bir diğer faktör de bütün siyasî meseleleri idarî meseleye çevirme/indirgeme temâyülündeki bürokratik düşünce yapısıdır.[11]

---

9 XVI. yüzyılda resmî ideolojiyle zıtlaştığı için takibata uğrayan iki şahsiyet için bkz. A. Y. Ocak, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Resmî Düşüncesine Karşı Bir Tepki Hareketi: Oğlan Şeyh İsmail Maşûkî", *Osmanlı Araştırmaları,* X (1990), ss. 49-59; aynı yazar "Kanûni Sultan Süleyman Devrinde Bir Osmanlı Heretiği: Şeyh Muhyiddin-i Karamanî, Prof. Dr. *Bekir Kütükoğlu'na Armağan,* İstanbul 1991, ss. 473-484.

10 Sosyal değişme karşısında değişik dönemlerin tavırlarının bir tahlili için bkz. Ş. Mardin, *İdeoloji,* s. 120 vd.

11 Bu hususta bkz. Karl Mannheim, *Ideology and Utopia,* İng terc. L. Wirth-E. Shils, London 1954, s. 105. Mardin de buna dikkat çekiyor: *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri,* 2. bs., İstanbul 1983, s.76.

Nasihat Literatüründe Meselenin Ortaya Konuluşu

Yukarıda belirtilen hususları ve nasihat yazarları arasındaki bazı farkları da gözününde tutarak onların görüşlerini genel bir değerlendirmeye tâbi tutabiliriz. Bu değerlendirmeye onların XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı devlet ve toplum yapısında müşahade ettikleri değişiklikleri nasıl tanımladıklarını ortaya koyarak başlamak uygun olacaktır.

Nasihat yazarlarının eserlerinin özetlendiği bölümden de anlaşılacağı üzere, onlar bu değişikliklere "olumsuz" bir anlam yüklemişler ve vâkıayı "nizâm-ı âleme ihtilâl gelmesi" olarak tanımlamışlardır. Bir başka deyişle Osmanlı kamu düzeninin bozukluk ve karışıklığa düçar olduğunu ileri sürmüşlerdir. Osmanlı tarihinin -zamanı üzerinde kesin bir anlaşma yoksa da- belli bir devrinde devlet teşkilâtının ve toplum yaşantısının "mükemmel" bir hâlde bulunduğuna ve bu dönemde sıkıca riayet edilen *kanûn-ı kadîm*'in ihlâl edilmesi yüzünden nizâmın bozulduğuna derinden inanmışlardır.

Peki, acaba bu "ideal yapı" ne zaman varolmuştu ve hangi sultan zamanında değişmeye başlamıştı? Öncelikle şunu belirtelim ki, bazı modern tarihçilerin Kanunî Sultan Süleyman devri için kullandıkları "altın çağ" terimi, kelime olarak batı kökenlidir ve nasihat literatüründe böyle bir kavram geçmez. Ancak, bu kavramın toplumların veya bir toplumdaki aydın-yönetici grupların geçmişte toplumca yaşadıklarına inandıkları ideal bir dönemi ifade eden evrensel niteliği gözönüne alınırsa, nasihat yazarlarının bahsettiği "Devleti-i Aliyye'nin ihtişam ve şevket" devrini "Osmanlı altın çağı" olarak değerlendirmek icap eder. İslâm toplumları için "asr-ı saadet" bir altın çağ olduğu gibi, Osmanlılar için de, risâlelerde sitayişle anılan "selâtin-i mâziye" devri aynı anlama geliyordu. "Altın çağ" fikrinin, içinde yaşanılan dönemin ümit kırıcı gelişmeleri karşısında idealize edilen bir geçmişi yansıttığı muhakkak olmakla beraber, belli açılardan bakıldığında "altın çağ" olarak nitelenen dönemlerin bu şekilde değerlendirilmelerini meşru kılan unsurlar da gösterilebilir. Mâmafih, son tahlilde "altın çağ"anlayışı bir yanılgı-

dır ve Veysî'nin dediği gibi dünya hiç bir devirde belâlardan ve problemlerden hâli kalmamıştır.

Osmanlı nasihat yazarları "kanûn-ı kadîm"in ideal biçimiyle uygulandığı "Devlet-i Aliyye"nin olgunluk çağının Kanunî Sultan Süleyman veya Yavuz Sultan Selim devri olduğu kanaatindedirler. Meselâ *Hırzü'l-Mülûk* yazarının Fatih ve Yavuz'dan övgüyle bahsettiğini belirtmiştik. Koçi Beğ ise Osmanlı padişahları arasında "evvela vüs'at-i memeleket ve kesret-i hazine ve şevket cihetinden kemâl bulan merhum ve mağfur Sultan Süleyman Han olup ve yine ihtilâli-i âleme bâis olan ahval dahi anların zamanında zuhur idüp" diyerek (s.61) önce Kanûnî'nin saltanatının ortalarına kadar işleri iyi yürüttüğünü ama daha sonra kadınların şaşırtması ve damadı Rüstem Paşa'nın entrikalarıyüzünden oğlu Mustafa'yı öldürtmesinin bitmeyen kargaşaya sebep olduğunu yazar (Hezarfen, s. 370-72;krş, Koçi Beğ, s. 63 vd.). Ancak şunu da belirtmeliyiz ki, düzenin bozulmasından en fazla sorumlu tutulan padişah III. Murad'dır. Gelibolulu Mustafa Âlî bu devirde yaşamış ve "bozulma"yı acı bir şekilde tenkit eden eserler kaleme almıştır. Hasan Kâfî, *Kitâb-ı Müstetâb* yazarı, bazı noktalarda Kanûnî'yi de sorumlu tutmakla beraber Koçi Beğ, vezir sayısının artması vesilesiyle Aziz Efendi "bozulma"nın başlangıcını III. Murad devrine atfederler.

Nasihat yazarlarının üzerinde kalem oynattıkları vâkıayı "çözülme/bozulma" olarak tanımladıklarını, Yavuz devri ile Kanunî'nin saltanatının ilk yarısını bir nevî "altın çağ" olarak algıladıklarını ve bozulmanın, kısmen Kanunî'nin saltanatının ikinci yarısında, ama bir bütün olarak ve etkili bir şekilde III. Murad'ın tahta geçmesiyle (1574) başladığı tespitini yaptıklarını belirttikten sonra "bozulma"nın sebepleri, mahiyeti ve düzeltilmesi için gerekli ıslahat konularındaki fikirlerine geçelim.

Balık Başdan Kokar: Risâle yazarlarına göre ihtilâl, "Balık baştan kokar" sözününü imâ ettiği üzere zirvede, yani idarenin te-

pesinde başladı ve giderek öteki tabakalara da sirâyet ederek bütün toplumu kuşattı. Bazı yazarlar bu "baş"ın padişah olduğunu imâ ederken diğerleri, çekindiklerinden olsa gerek, veziriâzamı sorumlu tutmaktaydılar. Ne var ki iyi bir veziriâzam bulup tâyin etmek ve halkın işlerini yoluna koymak padişahın göreviydi ve dolayısıyla işlerin bozulmasında onun payı tartışmalı olsa da, düzeltilmesi için baş sorumlunun o olduğu pek tartışmalı değildir.

Daire-i Adliye ve Kanûn-ı Kadîm: Nizâmın bozulmasının temel sebebi, Osmanlı devlet anlayışının ana ilkesi *daire-i adliye* çerçevesinde kolayca anlaşılır: adâlette ihmâl, Halka âdil davranılmazsa üretim azalacak, hazine gelirleri düşecek, ordu zayıflayacak ve devlet zaafa düşecekti. *Adâlet* kavramıyla birlikte ele alınan bir kavram da *kanûn-ı kadîm*'dir ve "altın çağ" tabiriyle ilişkilendirilebilecek iki kavramdan (diğeri *selâtin-i mâziye* devri) biri budur. Eski sultanlar devrinde uygulanmış ve faydaları sınanmış kanun ve kaideler bütünlüğünü ifade eden *kanûn-ı kadîm* terimine, *Kitâbu Mesâlih* müstesna, bütün nasihatnâme ve lâyihalarda "ideal" bir anlam yüklenmiştir ve onun ihlâl edilmesinin düzeni bozduğu öne sürülmüştür. *Kanûn-ı kadîm*'in ihlâline gösterilen en tipik örnekler kul ve timar sistemlerine ilişkindir: Devşirme uygulamasına dikkat edilmemesi, hareme kul cinsi dışından adam alınması, timarların hak edene değil, beylerin adamlarına verilmesi, arazi tahririnin yapılmaması vb.

Rüşvet ve Mansıpları Ehline Vermemek: Kanûn-ı kadîm'in ihlâl edilmesinin ve idarede gereken dirayetin gösterilememesinin temelinde "rüşvet" yatmaktadır.[12] İdare yukarıdan aşağıya doğru bozulmaya başlayınca mansıplar rüşvet veya iltimasla ehil olmayanlara tevcih edilir hâle geldi. Görevlerinden azledilme korkusuna düşen *erbâb-ı menasıb*, üstlerine rüşvet vererek kendilerini teminat altına almaya çalışmaktaydı. Verdikleri rüşveti çıkarmak için ise

12 Osmanlı devlet ve toplum yaşantısında rüşvet olgusu hakkında bir araştırma için bkz. A. Mumcu, *Osmanlı Devletinde Rüşvet- Özellikle Adlî Rüşvet*, Ankara 1969.

halka zulmediyorlar, bu ise devlet ve toplum nizamını temelden sarsıyordu. Köylülerin topraklarını terkedip tarımın gerilemesine yol açılması işte bu rüşvet döngüsünün bir sonucudur. Yine rüşvet ve mansıpların ehline verilmeyişi yüzünden timar sistemi ihmal edildi ve timar ve zeamet toprakları çeşitli yollarla gaspedilip ileri gelenlere *arpalık, paşmaklık* ve *mülk* olarak dağıtıldı veya beylerbeyilerinin kanunsuz denetimine (ekâbir sepetine) girdi. Timar sisteminin bu şekilde zayıf düşmesi, *selâtin-i selef* devrinde ordunun belkemiğini oluşturan timarlı sipahilerin zayıflamasına ve sayıları giderek artan kapıkulları karşısında güçten düşüp onları dengeleyemez hâle gelmelerine sebebiyet verdi.[13]

Erkân-ı Erbaa ve Toplum Hiyerarşisinde Bozulma: Yukarıda anlatılanlarla bağlantılı bir konu da ***erkân-ı erbaa*** anlayışına dayalı toplum tasavvurunda vuku bulduğu öne sürülen değişikliklerdir. Osmanlı nasihat yazarlarına göre, herkesin kendi yerini bilmesi ve kendi yerinde bulunması ilkesi ihmâl edilmişti (Bunun rüşvet ve iltimas yüzünden meydana geldiği açıktı). Şu veya bu yolla kul tâifesine ve timarlı zümresine hariçten ecnebi (yabancı, yani o tabakaya girmesi kanunlara aykırı kişi) girmesine izin verilmiş ve böylece toplum nizâmı altüst olmuştur. Aynı durum ulemâ için de geçerliydi. Herkesin kendi yerini bilmesi ilkesinin ihmal edilmesinin bir sonucu da alt tabakalarda gösteriş ve tüketim eğilimlerinin artmasıdır. Bu ise iktisadî buhranın sebeplerinden biri olarak telakki edilmiştir.

Hazinenin Dengesi: Yukarıda ele alınan lâyihaların çoğunun

13 Abou Hadj, risâlelerdeki dürüst, namuslu ve kahraman sipahi tipinin bir soyutlama olduğuna dikkat çekiyor ve timarlılarla yeniçeriler arasındaki farklar üzerinde duruyor. Devşirme sistemine dahil kapıkulları ihtisaslaşmış askerler olup nakit ücret alıyorlardı ve görevleri ırsî değildi; buna mukabil timarlılar mirî toprakların vergi gelirlerini toplayan ve ekonomik, siyasî ve sosyal fonksiyonları birlikte yürüten bir gruptu. Timarlı zümresi dışa kapalı olmamakla beraber ırsîlik hâkimdi. İşte devletin nakit ihtiyacının arttığı bir devirde mirî toprak gelirlerinin doğrudan hazineye aktarılması için timar sistemi tedricen ortadan kalkacaktır: "Ottoman Nasihatname...", s. 18-20.

ana temasının hazine gelirlerini arttırmak (ki vezir sayısının azaltılması, temlik yoluyla mülk veya vakfa dönüştürülen mirî arazinin yeniden devletleştirilmesi, *müteseyyid*lerdin ortaya çıkarılması, *ekâbir sepeti*ndeki timarların ulûfeli kullara tevcihi bu bağlamda ele alınabilir) ve orduyu eski kudretine kavuşturmak (Yeniçeri ve timarların ıslahı, Kürt beylerinin eski statülerine kavuşturulması vb. bu çerçevede değerlendirilebilir) olduğunu belirmiştik. Bu hususlar bize Mehmed Genç'in Osmanlı iktisadî düşüncesinin temel ilkelerine dair fikirlerini hatırlatmaktadır. M. Genç'e göre üç temel ilke sözkonusudur: iaşe (provizyonizm, yani sarayın, İstanbul'un ve ülkenin ihtiyaçlarının karşılanması), gelenekçilik (varolan dengeleri muhafaza ve ne getireceği bilinmediği için değişimi engellemek) ve fiskalizm (hazine gelirlerini mümkün mertebe arttırmak ve ulaştığı seviyenin altına düşmesini önlemeye çalışmak). Bütün bunların temelinde ise üretim faktörleri üzerinde devlet kontrolünü sağlamak fikri yatmaktadır.[14]

Ahlâkî Çürüme: Osmanlı risâle yazarlarının önemle vurguladıkları bir nokta da, toplumun hemen bütün kesimlerini etkileyen ahlâkî çürümedir. Rüşvet, iltimas, emanetlerin ehline verilmeyişi vb. bununla bağlantılı olarak ele alınmıştır. Klâsik dönem "sipahi" tipinin yüceltilmesi ve sipahiliğin ihmali sonucu olarak ortaya çıkan "ihtisaslaşma"nın çürüme olarak takdim edilmesi bu durumu açıkça ortaya koyar.[15] İdarecilerin zulmü, alt tabakalara mensup kişilerin haddi aşıp giyim-kuşamda büyüklere özenmesi, âlemi fitne ve fesadın kaplaması vb. şikayetlerin hepsi de sözkonusu ahlâkî çöküntü ile yakından ilişkili olarak görülüyordu. Kişinin kendi haddini ve yerini bilmemesi, tamahkârlık, helal-haram bilmemek gibi olumsuz tavırlar ve davranış biçimleri yaygınlaşırken fazilet, kanaatkârlık vb. hasletlere sahip kişilere itibar edilmeyişinden şikâyet edilmektedir.

14 Mehmet Genç, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi" *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi-Tebliğleri (İstanbul 21-25 Aralık 1989).* Ankara, ss. 13-25.

15 Abou Hadj, "Ottoman Nasihatname....", ss. 20.

Bütün bunlar, Osmanlı nasihatnâmecilerinin "çözülme"yi idarî, iktisadî, sosyal, askerî ve ahlâkî boyutlarıyla ele aldıklarını göstermektedir. Çözülmenin temel sebebi, idarî yozlaşma ve *kanûn-i kadîm*in ihmal edilmesiydi. Özetle, adâlette ihmâl ve zulüm, rüşvet, iltimas, müşaverede ihmâl, mansıpların ehil olmayanlara verilmesi, kadın ve musahip sözüyle iş görme *ihtilâl-i nizâm-ı âlem*'in başlıca sebepleriydi.

Nasihat Literatürüne Göre Yapılması Gereken Islahat: Mesele bu şekilde ortaya konunca, durumu düzeltmek için yapılacak ıslahatın muhtevası da kendiliğinden ortaya çıkıyordu: *Kanûn-ı kadîme riayet.* Padişah devlet işleriyle bizzat ilgilenmeli, işinin ehli, dindar ve dürüsüt birini bulup *istiklâl* vererek ve azil korkusundan uzak tutarak vezirâzam tâyin etmeliydi. Vezirâzam da aynı şekilde herşeyi kanûn üzere yoluna koymak için mansıplara ehil kişileri getirmelidir. Eyalet yöneticilerine ferman gönderilerek timar ve zeametler *ekâbir sepeti*nden çıkarılmalı ve hak sahiplerine dağıtılmalıydı. Gayrımeşru vakıf ve mülkler mirîye döndürülerek timar ve zeamet olarak tevcih edilmeliydi. Böylece *selâtin-i selef* devrinin fatih ordusu yeniden güç kazanacak ve reâyâ rahat ve huzur bulacaktı.[16] Bu işler yapılırken kimseye taviz verilmemeli ve kanuna aykırı davranmakta ısrar edenler *siyaset kılıcı*yla korkutulmalıdır. Kısacası, teklif edilen ıslahatın mâhiyeti, bazı yazarların belli noktalardaki görüşleri müstesna, idarî ve gelenekçi; metodu ise idarî-inzibatî ve cebrî idi.

Nasihat Literatürü ve XVII. Yüzyıl Islahatları

Bu noktada "gelenekçi" ıslahatı savunan yazarların görüşlerini tarihî bağlam içinde değerlendirmemiz gerekmektedir. Onların "mevcut durum"a dair yazdıklarının vâkıayı tarafsız bir şekilde ve

16 XVIII. yüzyıl başında yazan Defterdar Sarı Mehmed Paşa ise büyük ölçüde mukataaya dönüşen mirî topraklardaki vergi gelirlerinin toplanmasında klâsik bir usûl olan "eminlik"in yeni bir çerçevede yaygınlaştırılmasını öneriyordu: Abou Hadj, "Ottoman Nasihatname..", s .22.

bütün boyutlarıyla yansıtmadığı ve ideolojik ve siyasî bir tutumun tesiri altında kaldıkları söylenebilir. Belli bir dünya görüşüne sahip oldukları ve Osmanlı devlet mekanizmasında belirli mevkileri işgal ettikleri gözününe alınınca bu durumu tabiî karşılamak icab eder. Bu hususu ve Osmanlı devlet yapısında XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren meydana gelen değişiklikleri 'o devirde' yorumlamaya çalıştıklarını hatırda tutarak yukarıda özetlenen "çözülme analizi"ni tenkide geçebiliriz.

Risâleciler çözülmenin temel sebeplerinden biri olarak timar sisteminin ihmâl edilmesini göstermişlerdir. Halbuki, Birinci Bölüm'de de gösterildiği üzere, timar sistemi artık değişen dünya şartlarında eskiden gördüğü fonksiyonları ifa edemez hâle gelmişti. Osmanlı devlet yapısı, askerî sistemi yeni bir yapıya bürünmek zorundaydı ve idareciler bunun şuurunda olarak ateşli silah kullanmasını bilen sekban ve sarıcalardan yararlanmaya ve yeniçeri sayısını arttırmaya başlamışlardı. Bunların ücretlerinin ödenmesi ise hazinenin nakit gelirlerinin arttırılmasını gerektirdiğinden, daha önce timar ve zeamet olarak tahsis edilen gelirler tedricen mukataalara dönüştürülmeye ve bunların gelirleri de iltizam yoluyla toplanmaya başlanmıştı. Timar sisteminin süratle çöküntüye gittiği bir devirde ve imparatorluğun batı bölgelerinde Avrupa ile ticarî ilişkilerin giderek sıkılaştığı bir zamanda bazı yüksek görevliler ve mahallî âyan ve eşrâf mirî toprakları çeşitli yollarla ele geçirmeye başladı. Osmanlı devleti hazine gelirlerini arttırmaya çalışıp taşra üzerindeki otoritesini pekiştirmek iskerken, paradoksal bir şekilde, bu yeni gelişmeler karşısında otoritesi azalmaya başladı.[17] Dolayısıyla timar sisteminin *tarz-ı kadîm* üzere ihyâsı gerçekçi değildi. Nitekim, Koçi Beğ veya *Kitâb-i Müstetâb* yazarının bu konu üzerindeki vurgusunu, Kâtip Çelebi veya Defterdar gibi daha sonraki risâlecilerde göremiyoruz. Bu da yaşanan gerçekliğin zamanla dahi anlaşıldı-

17 Çiftliklerin ortaya çıkmasıyla sonuçlanan bu sürecin Rumeli'nde nasıl işlediği hususunda bkz. B. McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*. Ayrıca bkz. Pamuk, *a.g.e.*, ss. 138-141.

ğını gösterebilir. Öte yandan timarlı sipahiliğin tarihî bir varlık olmaktan çıktığı halde bu kadar üzerinde durulmasının ideolojik bir boyutu olduğu da öne sürülmüştür.[18]

Nitekim, Osmanlı timar sisteminin XVI. yüzyılın ikinci yarısından XVII. yüzyıl ortalarına kadar geçirdiği dönüşüm hakkında doktora tezi hazırlayan ve ayrıca nasihat literatürü üzerinde de çalışan D. Howard, nasihatnâme literatüründeki fikirlerin-arşiv belgelerinin yokluğunda veya kullanılmamasıyla-tenkitsiz bir şekilde kabul edilmelerini eleştirir[19] ve incelemesinde ele aldığı IV. Murad'ın timar sistemindeki reformunu bu çerçevede değerlendirir. Ona göre, nasihatnâme/ıslahat lâyihası literatüründe savunulan fikirler bu reformda çok az etkili olmuşlardır. Zira, reformla ilgili deliller, önceki elli yılda yapılan değişiklikleri kabul eden ve önceki devrin namüsait reçetelerini uygulamayı değil, timar ordusunun mevcut güçlerini en yüksek düzeye çıkarmayı ve onları çağdaş askerî gereklere göre düzenlemeyi hedefleyen gerçekçi ve pragmatik bir Osmanlı politikasını gözler önüne serer.[20] 1632-33 reformu ne gelenekçi ne de tepkici idi; amaç taşradaki karışıklığı düzeltmek ve Bağdat'ı geri almak için Osmanlı ordusunu kuvvetlendirmekti. Bu ıslahatla bütün timar ve zeametlerin yoklaması yapılmış ve beratlar yenilenmiştir. Timarlı sınıfa girmek için aile geçmişinin bir gereklilik olarak anılmayışı geleneksel sistemden bir ayrılmaya işaret eder. Yani Osmanlılar fiilî durumu tanımışlardır. Bu ise geleneksel Osmanlı *kanûn* idealinin dikkate değer bir reddine ve böylece Osmanlı devleti'nin XVII. yüzyıl ortalarında devam eden kurumsal kuvvet ve elâstikiyetine delâlet eder.[21]

Aynı durum, iltizam usûlünün yaygınlaşması süreci için de geçerlidir. Lâyihacıların timar sistemini ihyâ ve mukataaların emânet yöntemi ile idare edilmesi üzerindeki ısrarlarına rağmen Osmanlı

18 Abou Hadj, *a.g.e.*, s.22.
19 Howard, *a.g. tez*, ss 26-29.
20 *A.g. tez.*, s. 193 vd.
21 *A.g. tez*, ss. 225-227.

yöneticileri, Howard'ın vurguladığı "gerçekçilik ve pragmatizm" çerçevesinde, bu fikirlere itibar etmediler ve hazinenin nakit ihtiyacını karşılayabilmek için iltizamı yaygınlaştırdılar ve olumsuz etkilerini bertaraf etmek için de XVII. yy. sonunda *mâlikâne* usûlünü ihdas ettiler.[22] Bunların isabetli tercihler olup olmamaları bir yana, Osmanlı devlet adamlarının ıslahat uygulamalarında "idealleştirilmiş bir geçmiş" e bakmaktan çok yaşadıkları devrin şartlarını kaale aldıklarını rahatça söyleyebiliriz.

Nasihat yazarlarının tahlillerinin en önemli eksiklerinden birisi de Osmanlı ülkesinin dışındaki gelişmelere ve bunun Osmanlı'ya yansımalarına- Hasan Kâfî'nin silah teknolojisiyle ilgili bazı gözlemleri hariç- hiç değinmemeleridir. Halbuki Avrupa'daki yeni gelişmeler ve dünya siyasetinin yeni dengeleri XVI. yüzyılda Osmanlı'yı denizlerde bir hâkimiyet mücadelesi yürütmeye zorlamış ve bazı gözlemciler Yeni Dünya'nın keşfinin önemi üzerinde durmuşlardı. Osmanlı Devleti, geleneksel iaşe politikası çerçevesinde de olsa, ülkenin hububat ürünlerinin ve maden kaynaklarının Avrupa ülkelerine kaçışını engelleyecek tedbirler almaya çalışmıştı. Bu gelişmelerin nasihat literatürünün "çözülme analizi"nde değerlendirilmemiş olması nasihat yazarlarının meseleyi gelenekçi ve içe dönük bir bakış açısıyla ele almalarının bir sonucu olarak kabul edilmelidir.

Sonuç olarak, ıslahat lâyihalarının tenkidî bir şekilde ele alınmaları görüşüne iştirak etmekle beraber bunların incelenmesininin XVII. asır Osmanlı tarihinin anlaşılmasına önemli katkılar sağlayacağına ve en önemlisi de Türkiye'deki ıslahatçılık geleneğinin tarihî temellerini aydınlatacağına inanıyoruz. "Nizâm-ı Cedid" reformları öncesinde hazırlanan lâyihaların önemli bir kısmının "gelenekçi" ıslahatı savunması, Osmanlı fikir tarihindeki bu devamlılığın bir göstergesi olarak alınabilir. Ancak, yeni devirde "kanûn-ı kadîm"in ihyâsı fikri, yerini yavaş yavaş "nizâm-ı cedîd"in tesisine terkedecektir.

---

22 Bkz. Yukarıda "Klâsik Düzende Değişim" kısmı.

BİBLİYOGRAFYA

Abou Al-Hadj R. "The Ottoman Nasihatnâme as a dicourse over Morality", *Melanges Prefesseur Robert Mantran-Revue D'Histoire Maghrebine,* 47-48(1987), ss.17-30.

———, *Formation of Modern State-The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Century,* New York 1991.

Adıvar, A. Adnan "Kınalızâde", *İA,* c.VI, ss. 709 711

Akdağ, Mustafa *"Büyük Celâlî Karışıklıklarının Başlaması"*, Erzurum, 1963.

———, "Celâlî İsyanlarında Büyük Kaçgunluk, 1603-1606", *TAD* II/2-3 (1964), ss. 1-49.

———, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası- Celâlî İsyanları,* Ankara 1995.

Anhegger, Robert, "Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Mülahazaları", *TM,* X(1953), ss. 365-398.

Atâî (Nev'izâde), *Zeyl-i Şakâyık,* II, İstanbul 1269.

Aykut, Nezihi, "Osmanlı İmaparotorluğu'nda XVII. Asır Ortalarına kadar Yapılan 'Sikke Tashihleri'", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan,* İstanbul 1991, ss.343-360.

Ayn Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman der hülâsa-i mezâmin-i Defter-i Divan,* İstanbul 1280.

"Risâle-i Vazife-horân ve Merâtib-i Bendegân-ı Âl-i Osman", *Kavânîn*'in içinde, ss.82-102.

Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri,* çev. Coşkun Üçok, Ankara 1982.

Barkan, Ö. Lütfi, "Timar". *İA.*, c.XII, ss. 286-333.

———, "Avarız" *İA.*, c.II ss. 13-19.

———, "XVI. Asrın İkinci yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten,* XXXIV (1970), ss.557-607.

———, *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserleri I,* İstanbul, 1980.

Barkey, Karen, *Peasant Unrest in the Seventeenth Century-The Ottoman Empire in Comparative Perspective,* Doktora tezi, University of Chicago, 1988[Bandits and Bureaucrats-The Ottoman Route to State Centralization (Ithaca,London, 1994) adıyla yayınlandı].

Barthold,V.- Köprülü M. Fuad , *İslam Medeniyeti Tarihi,* 3. bs. Ankara, 1973.

Beldiceanu, Nicoara, "Recherce sur la reform fonciere de Mehmed II", *Acta Historica,* IV (1965), ss. 27-39.

———, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Timar,* çev. M. Ali Kılıçbay, Ankara 1985.

Bursalı M. Tahir, *Siyasete Müteallik Âsâr-ı İslamiyye,* İstanbul 1332.

———, *Osmanlı Müellifleri,* 3 cilt, İstanbul 1965.

Büchner, V. F., "Sasanîler", *İA,* c.X, ss.244-248.

Braudel, Fernand, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II,* İng. Terc. Siân Reynolds, 2 c., New York , 1979.

Cezar, Mustafa, Osmanlı Tarihinde Levendler, İstanbul 1965.

Cook, M. A., *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600,* London, 1972.

Danişmend, İ. H., *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,* c.II-III, İstanbul, 1971-1972.

———, *Osmanlı Devlet Erkânı,* İstanbul, 1971.

Darling, Linda, *The Ottoman Central Finance Department and the Assessment and Collection of Cizye And Avarız Taxes, 1560-1660,* Doktora tezi, Univ. Of Chicago, 1990 [Eser yayınlandı: *Revenue-Raising and Legitimacy- Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1550-1660,* Leiden 1996].

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler (Nesâyihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ),* haz. H.R. Uğural, Ankara 1969. (Diğer bir basımı için bkz. aşağıda Wright, W.L.).

Demiroğlu, Ayla, "Anadolu Selçukluları Devrine Ait Bir Siyasetnâme, *İÜEF TED,* 12(1981-1982), ss.621-626.

Ebu Nasr El-Fârâbî, *El-Medinetü'l Fâzıla,* haz. Ahmet Arslan, Ankara, 1990.

Emecen, M. Feridun, *XVI. Asırda Manisa Kazası,* Ankara, 1989.

Faroqhi, Suraiya, "Civilian Society and Political Power in the Ottoman Empire-A Report on Research in Collective Biograhpy (1480-1830)", *IJMES* , 17 (1985), ss.109-117.

———, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, 1520-1650,* Cambridge 1984 (Türkçesi: *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler,* çev., Neyyire Kalaycıoğlu, İstanbul 1993).

———, *Men of Modest Substance- House Owners and House Property in Seventeenth-century Ankara and Kayseri,* Cambridge 1987.

Fazlurrahman, *İslam,* çev. M. Dağ-M. Aydın, İstanbul 1981.

Fındıkoğlu, Z. F., "Türkiye'de İbn Haldunizm", *Fuad Köprülü Armağanı,* İstanbul 1953.

Finkel, Caroline, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaign in Hungary, 1593-1606,* Wien 1988.

Fleischer, C. H., *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali, 1546-1600,* Princeton 1986 [Türkçesi: *Tarihçi Mustafa Âlî-Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı,* çev. Ayla Ortaç, İstanbul 1996].

Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mevâidü'n-Nefais fî Kavâidi'l-Mecâlis (XVI. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Gelenekler Görenekler ve Sosyal Hayat),* Haz. Cemil Yener, İstanbul 1975; bir başka sadeleştirme: *Görgü ve Toplum Kuralları Üzerine Ziyafet Sofraları,* haz. O.Şaik Gökyay, Tercüman 1001 Temel Eser serisi.

———, *Mustafa 'Ali's Counsel for Sultans of 1581 (Nushatü's-Selâtîn),* İng. terc. ve transliterasyon: Anderas Tietze, 2 cilt, Wien 1979 ve 1982.

Genç, Mehmet, Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri,* haz. Osman Okyar-Ünal Nalbantoğlu, Ankara, 1975, ss. 231-292.

———, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi-Tebliğleri (İstanbul 21-25 Aralık 1989).* Ankara 1990, ss.13-25.

Gibb, H.-Bowen, H., *Islamic Society and the West,* I/1, London 1950.

Goodrich, Thomas D., *The Ottoman Turks and the New World, A Study of Tarih-i Hind-i Garbî and Sixteenh Century Ottoman Americana,* Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1990.

Gökbilgin, M.T., "XVII. Asırda Osmanlı Devleti'nde Islahat İhtiyaç ve Temayülleri ve Kâtip Çelebi", *Kâtip Çelebi-Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler,* Ankara 1957, ss.197-218.

———, Lütfi Paşa, *İA,* c. VII, ss. 96-101.

Gökyay, O.Şaik, "Kâtip Çelebi, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri", *Kâtip Çelebi,* Ankara 1957, ss. 3-90.

———, *Kâtip Çelebi'den Seçmeler,* Ankara 1968.

Griswold, W.J., *The Great Anatolian Rebellion, 1000-1021/1591-1611,* Berlin, 1983.

Güçer, Lütfi, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler,* İstanbul 1964.

Hadzibegic, H., "Rasprava Ali Causa iz Sofije o timarskoj organizajici u XVII Stolojeco", *Glasnik, Nove Serija,* 1947.ss. 139-206 (eski harfli metin, ss. 146-173).

Hassan Ümit, *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaşet Teorisi,* Ankara 1977.

Howard, Douglas, *The Ottoman Timar System and Its Transformation, 1563-1556,* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Indiana University, 1987.

———, "The Ottoman Historiography and the Literature of 'Decline' of the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Journal of Asian Society,* 22(1988), ss. 52-77.

İbn Haldun, *Mukaddime,* c.I, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1981.

Imber, Colin, "Koçi Beğ", *EI²* , c.V, ss.248-250.

İnalcık, Halil, "Ghulam", *EI²* c.II, ss.1085-1090.

———, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten,* XV (1950).

———, "Ottoman Methods of Conguest", *Studia Islamica,* II (1954), ss. 103-129.

———, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid,* Ankara 1954.

———, "Osmanlı Hukukuna Giriş-Örfî Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları" *SBFD* XIII/2 (1958), ss. 102-126.

———, "Osmanlı Padişahı", *SBFD,* XIII/4 (1959), ss. 68-79.

———, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of Ottoman Economy", *Studies in the Economic History of the Middle East,* der. M. Cook, London 1970.

———, "Osmanlılar'da Saltanat Veraseti Usûlü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", *SBFD,* XIV/1 (1959), ss. 69-95.

———, The Nature of Traditional Society", *Political Modernization in Japan and Turkey,* ed. R. E. Ward-D. Rustow, Princeton 1964, ss. 42-63.

———, "Adâlet- nâmeler", Belgeler, II/3-4(1965), ss. 49-142.

———, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", *Reşit Rahmeti Arat İçin,* Ankara 1966.

———, "The Heyday and Decline of the Ottoman Empire" *Cambridge History of Islam,* ed. P.M.Holt-B.Lewis-A.K.S. Lambton, Cambridge 1970 [çevirisi, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti,* İstanbul 1988, c.I, ss.331-359].

———, "The Ottoman Decline and its effects upon the Reaya", *Aspects of the Balkans-Continuity and Change- Contributions to the International Balkan Conference held at UCLA, October, 23-28 1969,* eds. H.Birnbaum- S. Vryonis Jr., Mouton, The Hague 1972, ss. 338-354.

———, *The Ottoman Empire- The Classical Age, 1300-1600,* ter. N.Itzkowitz- C. Imber, London 1973.

———, "The Sociopolitical effects of the Diffusion of Firearms ih the Middle East", *War, Technology and Society in the Middle East,* ed. V. J. Parry- M. E. Yapp, London 1975, s. 185-217.

———, "Tursun Beğ, Historian of Mehmed the Conqueror's time", *WZKM,* 69,1977, ss.55-71.

———, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire", *Archivum Ottomanicum,* VI (1980), ss. 283-337.

———, "The Question of the Emergence of the Ottoman State", *International Journal of Turkish Studies,* II/2 (1981-82), ss. 71-79.

———, "State and Ideology under Sultan Süleyman I", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire-Essasy on Economy and Society,* Bloomington 1993.

İnalcık, H.-R. Murphey, *The History of Mehmed The Conqueror,* Minneapolis-Chicago 1978.

İnan, Kenan, *A Summary and Analysis of the Tarih-i Ebü'l Feth (History of the Conqueror) of Tursun Bey (1488),* Doktora Tezi, Manchester Üniversitesi, 1993.

İpşirli, Mehmet, "Hasan Kâfi El-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri Usûlü'l-Hikem fî Nizami'l-Âlem", *İÜEF TD,* 10-11 (1979-807), ss.239-278.

İsen, Mustafa, *Gelibolulu Mustafa Âli,* Ankara 1988.

İslamoğlu (-İnan), H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü,* İstanbul 1991.

İslamoğlu (-İnan), H.-Keyder Çağlar, "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı" *Toplum ve Bilim,* 14, Kış 1978.

Karal, E. Ziya, "Nizam-ı Cedide Dair Lâyihalar", *T. V.,* I/6 (1942), ss. 411-425; II/8 (1942), ss. 104-111; II/11 (1943), ss.324-351; II/12 (1943), ss.424-432.

Karpat, Kemal, "The Land Regime, Social Structure and Modernization in the Ottoman Empire", *Beginnings of Modernization in the Middle East,* ed. W. Polk-R. Chambers, Edinburgh- Chicago, 1968, ss. 69-90.

Kâtip Çelebi, "Düsturü'l-amel li ıslâhi'l-halel" *(Kavânîn-i Al-i Osman,* İstanbul 1280'ın içinde, ss.119-139. Sâdeleştirmeleri: O. Şaik Gökyay, *Kâtip Çelebi'den Seçmeler,* İstanbul 1968, ss.154-162;Ali Can, *Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar,* Ankara 1982.

———, *Mizanü'l-hakk fî ihtiyari'l-ehakk,* İstanbul, 1306.

Kâtip Çelebi-Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler, Ankara 1957.

Kınalızâde Ali, *Ahlâk-ı Alâî,* Kahire 1248, 3 cilt.

Kılıç, Rüya, *Hilafet Mücadelelerinin İslam Tarihinde ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Toplumsal Tabakalaşmadaki İzdüşümü: Seyyidler ve Şerifler,* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi., Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1994.

Koçi Beğ, *Koçi Bey Risâlesi,* neşr. A.K.Aksüt, İstanbul 1939.

Kodaman, Bayram, *Sultan II. Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası,* Ankara 1987.

Köprülü, M. Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te'siri Hakkında Bazı Mülahazalar,* İstanbul, Ötüken Yayınları, 1981.

———, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu,* İstanbul 1981, 3. bs.

Kunt, İ. Metin, *Sancaktan Eyalete -1550-1560 arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi,* İstanbul 1978 (genişletilmiş İngilizce versiyonu: *The Sultan's Servant's- The Transformation of Ottoman Provincial Goverment, 1550-1650,* New York 1983).

———, "Siyasal Tarih, 1300-1600", *Türkiye Tarihi-Osmanlı Devleti,* haz. S.Akşin, İstanbul 1988, c.II, ss. 128-139, c. III, ss. 12-16.

Kur'an-ı Kerim ve Meal-i Alisi, haz. A. Fikri Yavuz, İstanbul tarihsiz.

Kurt, Yılmaz (yay.), *Koçi Bey Risâlesi* (Eski ve Yeni Harflerle), Ankara 1994.

Kütükoğlu, Mübahat, "Lütfi Paşa Asafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)", *Prof. Dr. Bekir Kütütoğlu'na Armağan,* İstanbul 1991, ss. 49-99.

Lambton, A.K.S., "Islamic Mirrors for Princes", *La Persia nel Medioeva,* (Roma 31 Marzo- 5 Aprile 1970), 1971.

Lekesiz, M. Hulusi, *Osmanlı İlim Zihniyetinde Teşekkül-Değişme-Çözülme (XV-XVIII. Yüzyıllar),* H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1989.

Levend, A. Sırrı, "Siyaset-nâmeler", *TDAY-Belleten* (1962), ss.161-194.

Lewis, Bernard, "Osmanlı İmparatorluğu'nun İnhitatı Üzerine Bazı Düşünceler", çev. S. Tuğ, *İTED,* III/1-2 (1959-60), SS. 161-178.

———, İslam devlet müessese ve telâkkileri üzerinde bozkır ahalisinin tesiri", çev. S. Tuğ, *İTED,* II/2-4(1960), ss. 209-230;

———, "Ottoman Observers of Ottoman Decline", *Islamic Studies,* I/1 (1962), ss. 71-87.

———, *Modern Türkiye'nin Doğuşu,* çev. M. Kıratlı, Ankara 1970.

———, *İslam'ın Siyasal Dili,* çev, Fatih Taşar, Kayseri 1992.

Levy,R.-Baysun, M.C., "Müsadere", *İA,* c.VIII. ss. 669-673.

Linder, R.Paul, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia,* Bloomington, 1983.

Majer, H.George, "Die Kritik an den Ulema in den Osmanischen Politschen Traktaken des 16-18, Jahrhundert", *Türkiyenin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1071-1920,* haz. H. İnalcık-Osman Okyar, Ankara 1980, ss. 147-155.

Mannheim, Karl, *Ideology and Utopia,* İng terc. L. Wirth-E. Shils, London1954.

Mardin, Şerif, *İdeoloji,* Ankara 1982, 2. bs.

———, *Jöntürkler'in Siyasî Fikirleri,* 2. bs., İstanbul 1983.

———, "Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri- Türkiye'de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci", Çev. Nuran Yavuz, *Felsefe Yazıları,* 5. Kitap, İstanbul 1983, ss.5-33.

McGowan, Bruce, *Economic Life in Ottoman Europe-Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800,* Cambridge 1981.

Mehmed Mustafa, A., "La Crise Ottomane dans la Vision de Hasan Kiafi Akhisari (1544-1616)", *RESEE,* X/3 (1975), ss. 385-402.

Mehmed, Süreyya, *Sicill-i Osmanî,* III, İstanbul 1311-1315.

Ménage, V.L., "Devshirme", *EI*^{2}, c.II, ss.210-213.

Mughul, Muhammed Yakub, *Kanuni Devri Osmanlılar'ın Hint Okyanusu Politikası ve Osmanlı-Hint Müslümanları Münasebetleri, 1517-1538,* İstanbul 1974.

Mumcu, Ahmed, *Osmanlı Devletinde Rüşvet- Özellikle Adlî Rüşvet,* Ankara 1969.

———, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl,* Ankara 1963.

Murphey Rhoads, "The Veliyüddin Telhis: Notes on the Sources and Interrelations between Koçi Beğ and Contemporary Advice to Kings", *Belleten,* XLIII(1979).

———, "Dördüncü Sultan Murad'a Sunulan Yedi Telhis", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bilidiriler,* II, Ankara 1981, ss. 1095-1099.

———, "Mustafa Ali and the Politics of Cultural Despair[Cornell Fleischer'ın *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali, 1541-1600,* (Princeton 1986)adlı eserinin tenkidi], *IJMES,* 21 (1989), ss. 243-255.

———, *Kanûnnâme-i Sultanî li Aziz Efendi,* (Tıpkıbasım, transkripsiyon ve İngilizce çeviri)Harvard Universitesi Basımevi, 1985.

Mustafa Naima, *Tarih,* c.V-VI, İstanbul 1280.

Nametak, Fehim, "Yaşam Öykücüsü olarak Hasan Kafi Prusaç (Akhisarî)", *Çevren,* VII/4 (1980), ss. 35-49.

Nizamülmülk, *Siyasetnâme,* yay. M. A. Köymen, Ankara 1982.

Ocak, A. Yaşar, "Düşünce Tarihi, (XIV-XVII Yüzyıllar)". IRCICA tarafından hazırlanan *Osmanı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* adlı kollektif eser içinde yayınlanıyor.

———, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Resmî düşüncesine Karşı Bir Tepki Hareketi: Oğlan Şeyh İsmail Maşûkî", *Osmanlı Araştırmaları,* X (1990), ss. 49-59.

———, "Kanûni Sultan Süleyman Devrinde Bir Osmanlı Heretiği: Şeyh Muhyiddin-i Karamanî, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğu'na Armağan,* İstanbul 1991, ss. 473-484.

———, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: Kadızadeliler Hareketi". *TKA (F.K. Timurtaş Hatıra Sayısı),* XVII-XXI (1979-83), ss. 208-225.

Orhonlu, Cengiz, "Murad Paşa", *İA.,* c. VIII, ss 651-654.

———, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti- Habeş Eyaleti,* İstanbul 1974.

———, "Hint Kaptanlığı ve Pirî Reis", *Belleten,* XXXIV (1970), ss. 235-254.

———, "Seydî Ali Reis", *TED,* I (1970), ss. 39-76.

Ortaylı, İlber, "Bir Çeviriye Hasbîce Bir Eleştiri", *Polemik,* sayı 8 (Ocak-Şubat 1993), ss. 10-17; sayı 9 (Mart-Nisan 1993), ss. 14-17.

Öz, Mehmet, Gelenekçi Islahat Düşüncesine Göre Osmanlı Devlet ve Toplum Düzenindeki Çözülmenin Mahiyeti", *Türk Yurdu, Türk Düşünce Hayatı Özel Sayısı,* 44(Nisan 1991, ss. 49-52.

———, "Tahrir Deftelerine Göre Canik Sancağında Nüfus, 1455-1643", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* s. 6 , ss.173-205.

———, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu meselesi üzerinde bazı görüşler", *VI. Osmanlı Sempozyumu,* Ankara 1992, ss.5-12.

Özbaran, Salih, "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu-Onaltıncı Yüzyılda Ticaret Yolları Üzerinde Türk Portekiz Rekabet ve İlişkileri", *TD,* XXXI (1977), ss.65-146.

Özcan, Abdülkadir, "Defterdar Sarı Mehmed Paşa", *TDVİA,* c.9, ss.98-100.

Özel, Oktay, *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in Rural Anatolia: A Case Study of Amasya (1576-1642),* Doktora Tezi, University of Manchester, 1993.

Pakalın, M.Z., *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* II, İstanbul 1971.

Pamuk, Şevket, *Yüz soruda Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi,* 2. bs., İstanbul 1990.

Parry, V. J., "The successors of Sulaiman 1566-1617", *A History of the Ottoman Empire to 1730,* Cambridge 1976, ss.103-132.

Rıza, *Tezkire,* İstanbul 1316.

Sahillioğlu, Halil, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri, 1300-1750", *ODTÜ Gelişme Dergisi,* 1978 Özel Sayısı, Ankara 1978, ss. 1-38.

Shaw, Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye,* çev. M. Harmancı, c.I, İstanbul 1982.

Salimzjanova, F. A., *Chabnâme (Kniga Sovidenija),* Moskova 1977 (Türkçe metin, ss. 105-181).

Süsheim, K., "Âlî", *İA,* ss. 304-306.

Süsheim,K.-Mantran R., "Âlî", *EI*^{2}, c. I. ss 380-381.

Şabanoviç, Hazım, "Hasan Kafi Pruscak", *Prilozi za Orijentalnu Filologiji,* XIV-XV (1964-65), Saraybosna 1969, ss. 5-31.

Şahin, İlhan, "Timar Sistemi Hakkında Bir Risâle", *TD-* XXXII (1979). ss. 905-935.

Şimşek, Mehmet, "Influence de la Decadence de L'Empire Ottoman sur Les Controverses Concernant Les Innovations", *AÜ İlahiyat Fak. Mec.,* XXVI(1983), ss. 471-490.

Şirvani, Harun Han, *İslamda Siyasî Düşünce ve İdare Üzerine Araştırmalar,* çev. Kemal Kuşçu, Ankara 1965.

Togan, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi,* 2. bas. İstanbul 1981.

Turan, Şerafettin, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı (H.1041/M.1631-32 Tarihli bir İdari Taksimat Defteri)" *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*'ndan ayrıbasım, ss. 201-232.

Tursun Beğ, *Târih-i Ebu'l-Feth,* haz. Mertol Tulum, İstanbul 1977.

Tveritionova A.S., "Social İdeas in Turkish Didactic Politicoeconomic Treatises of the XVI-XVII Centuries", *Papers Presented by the USSR Delegtion to the XXVI-XVIIth International Congress of Orientalists,* Moscow 1960.

Uğur, Ahmet, "Âsaf-nâme-i Vezir Lütfi Paşa", İİED, IV(1980), ss.243-258.

———, *Osmanlı Siyaset-nâmeleri,* Doçentlik Tezi, Ankara 1979 (Eser yayınlanmıştır; Kayseri 1987).

Uluçay, M.Çağatay, "*Koçi Beğ*", İA, c.VI, ss. 832-835.

———, "Koçi Bey'in Sultan İbrahim'e Takdim ettiği Risâle ve Arzları", *Zeki Velidi Togan'a Armağan,* İstanbul 1950-55, ss.177-199.

Unan, Fahri, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi,* H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1993.

Unat F.Reşit, "Kemankeş Kara Mustafa Paşa Lâyihası", *TV,* I/6(1941-42), ss.443-480.

Uzunçarşılı, İ.H., *Osmanlı Tarihi,* c. II , 2. bs. Ankara 1975; c.III/1, 2. bs., Ankara 1973.

———, "Kanûn-i Osmanî Mefhum-ı Defter-i Hakanî", *Belleten,* XV (1951), ss. 382-389.

———, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı,* 2. bs., Ankara 1984.

———, *Osmanlı Devlet Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları I,* Ankara 1943.

———, "Devşirme", *İA,* C.III, ss, 563-565.

———, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı,* Ankara 1965, ss. 271-285.

Ülgener, Sabri, *İktisadî Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası,* 2.bs. İstanbul 1981.

Ülken, H. Ziya, "Kâtip Çelebi ve Fikir Hayatımız", *Kâtip Çelebi,* Ankara 1957,ss.177-193.

———, *İslam Felsefesi,* Ankara 1967.

Ünal, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı,* Ankara, 1989.

Ünver, Süheyl, "XVII. Yüzyıl Sonunda Padişaha Bir Lâyiha", *Belleten,* XXXIII,1969, ss. 21-34.

Veysî, *Hâbnâme,* Kahire 1252.

Watt, W.Montgomery, *Islamic Political Thought,* Edinburgh 1968.

Wittek, Paul, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu,* çev. Güzin Yalter, İstanbul 1971.

Wright, W. L., *Ottoman Statecraft,* Princeton, 1935.

Yerasimos, Stefanos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye Bizans'tan Tanzimata,* çev. B. Kuzucu, I, 3.bs., İstanbul 1977.

Yediyıldız, B., "Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri, 1700-1800", *Osmanlı Araştırmaları,* III (1982), ss. 1143-164.

———, "Vakıf", *İA,* c.XIII, ss.153-172.

———, "Batılılaşmanın Temelleri Üzerine Bazı Düşünceler", *Birinci Millî Türkoloji Kongresi-Tebliğler,* İstanbul 1980, ss. 327-335.

———, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi* (1455-1613), Ankara 1985.

Yurdaydın, H. G., *İslam Tarihi Dersleri,* 2. bs. Ankara 1985.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig,* neşr R.Rahmeti Arat I, Metin, İstanbul 1977; II, Tercüme, 2. bs., Ankara 1959, III, Indeks, (haz) K.Eraslan-F.Sertkaya-N.Yüce, İstanbul 1979.

Yücel,Yaşar, *Kitâb-ı Müstetâb,* Ankara 1974.

———, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desant-ralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Bazı Gözlemler", *Belleten,* XXXVIII (1974), ss.657-708.

———, *Kitabu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menafi'i'l-Mü'minîn,* tıpkı basım, Ankara 1980, yeni harfli basım Ankara, 1981.

———, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-ı Müstetâb, Kitâbu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'il-Mü'minîn, Hırzü'l-Mülûk,* Ankara, 1988.

Osmanlı devlet ve toplum yapısının XVI. asrın ikinci yarısından başlayarak "klâsik" düzenden farklı bir yöne evrildiği tesbiti, esas itibariyle bizzat dönemin Osmanlı aydınları tarafından da yapılmıştır.

Osmanlı devlet adamları ve ulemâsı, özellikle bu asrın son çeyreğinden itibaren kendi devlet ve toplum düzenlerinin bir "bozulma"ya yüz tuttuğunun, onların ifadesiyle "nizâm-ı âleme ihtilâl ve reâyâ ve berâyâya infiâl" geldiğinin farkındaydılar. Onlar karşılaştıkları bu gelişmeyi *dâire-i adliye* ve *erkân-ı erbaa* gibi ilkelere dayanan Osmanlı devlet ve toplum anlayışı çerçevesinde izaha çalıştılar.

Bu kitapta esas olarak Osmanlı yönetici sınıfına mensup kişiler tarafından kaleme alınmış ıslahata müteallik risâleler incelenerek, Osmanlılar'ın XVI. asır sonları ve XVII. asırda karşılaştıkları problemleri nasıl değerlendirdikleri ve bunları çözmek için ne gibi çareler teklif ettikleri ele alınmaktadır.

ISBN: 975-7032-09-3